

57 565

РУБЦОН
ХМЕЛЬНИЦЬ
КОГО **Ю.КОСАЧ**

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00596023 (P)

ЮРІЙ КОСАЧ

РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Повість

ц. 92/131
1940
Львів

Ужгород
изд

31.565
Львів. Библиотека
АН. УРСР

КРАКІВ

1943

ЛЬВІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

WS(2-4)/5-604.2

дописати Р

Друк: »Нова Друкарня Денникова« під наказною
управою, Краків, вул. Ожешкової 7.
Druck: »Neue Zeitungsdruckerei«, Treuh. Verw.,
Krakau, Orzeszkowagasse 7.

40034

Львівська державна
наукова бібліотека
№ Ж 2807

СЛОВО ВІД АВТОРА.

Історія Богдана Хмельницького перед 1648 роком мало заторкнена українською історіографією та красним письменством. Проте й мала ця тема для мене завжди багато хвилюючого. Бо що ж може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника, що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?...

Так повстав задум „Дюнкерка”, повісти, що її друк розпочався в паризькому „Українському Слові” в 1936 році, але небагом був припинений із-за незалежних од мене причин. Дальша доля цієї повісти ще сумніша: вона пропала по дорозі до Львова в перших днях війни. „Дюнкерк” це був пригодницько-документарний роман про дії корпусу Богдана Хмельницького, що брав участь у г. зв. фляндрійській кампанії та в облозі Дюнкерка від червня 1646 до жовтня того ж року, під французькими прапорами. Можливо, що ще колинебудь спробую відновити цю епопею української зброї на чужині. Але в сучасний мент мене цікавила вже дальша доля цього корпусу, і так повстав роман „Рубікон Хмельницького”, що трактує події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот козаків в Україну,

цебго добу від жовтня до кінця грудня 1646 року, отже якраз цей період біографії Хмельницького, про який так глухо в нашій історіографії й письменстві.

Як треба було написати такий роман? Навпевно багатьом видасться його будова дивною. Але я не хотів розважати читача „цукерковою” сюжетністю. Нема нічого бо легшого, як романтична метода в історичній романістиці. Нема нічого легшого, як вигадати якогонебудь українського д'Артяняна чи Скшетуського і розповідати про його романтичні пригоди та перипетії. Моя концепція історичного роману дещо інша. Я не хочу розважати, я хочу перш-завсе реконструювати добу і викликати її людей, згідно з документами, що промовляють завжди яскравіше, ніж усяка уява, або, згідно з законами імовірності.

У „Рубіконі Хмельницького” я хотів перш-завсе показати як народжувався герой-вожд, день за днем, хвилина за хвилиною, як нещадно гнало його призначення до неминучої постанови, як формувалось його оточення, його легія вірних. Я бо переконаний, що плян повстання та політичний ідеал Хмельницького дозрівали якраз у цій добі, ще перед вибухом повстання 1648 року. Я хотів показати на тлі складної мережі європейських взаємин у добі наприкінці тридцятилітньої війни, що справа України тоді була неменш актуальна, ніж сьогодні.

Звичайно, це не наукова праця, і в писанні роману вирішала здебільша інтуїція, на що

дозволено письменникові історичного твору. З джерел вибрано найістотніше, все, що хоч трохи мало звязок з темою. В загальному допомагали мені В. Липинський із його книгою „З дії України” та І. Борщак з його дослідями Хмельниччини в недоступних усім закордонних архівах та книгозбірнях. А з черги переглянув я десятки й сотки книг і рукописів, що їх наголовки, довгі та пишні, як того вимагала доба барока, могли б знудити читача, коли б їх усі тут подавати. Це були, м. інш., мемуари маршалів і генералів, що під їх командуванням служив Хмельницький — Конде, Сіро, Тюренн, Гассіон, Ранцав, це були коментарі і спогади дипломатів, як напр. П. Нуає, марш. де Гебріяна, П. Шанюта, К. де Мем-Аво, це були листування визначних сучасників — курфюрста Фридриха Вільгельма, кард. Мазарена, графа де Брежі, канцл. Оксенштієрні, дипломатичні авіза й записки, звіти сучасників — подорожніх агентів, письменників, учених, філософів, прерізних військових і цивільних осіб, як напр. П. Шеваліє, марш. д’Омон, Л. Лябурера, Дубле д’Онфлера, Олександра Ахілесса, Бюсі Рабютена, Радвила й багатьох інших. Крім цього переглянено безліч матеріялу, що мав значіння для студій доби, її влаштувань і людей.

З подиву до велетня української історії, до незрівняного українського стратега, політика, дипломата, та й просто до людини-героя, що була одержима думкою про велич Батьківщини, народився цей роман про Хмельниць-

кого та його корпус, на гібернах у Данцігу. Нераз боязко було торкати цю постать, що так самотньо й так гордо майорить в імлі минулого України. Але й радісно бувало, коли іноді, в процесі постичної реконструкції цієї доби передіроззя, обличчя велетня, здавалось, виступає з темряви ще релієфніше, ще настирливіше, наче осяяне блискавицею: це документи й джерела потверджували те, що так наполегливо хотіла бачити дійсністю інтуїція.

Бо там, де мовчить історія, чарівно повинна промовити поезія. Можливо, що „Рубікон Хмельницького” стане прологом до роману-епопеї про велику національну революцію 1648 року. Але на такий твір нераз мало буває короткого письменницького життя.

ЮРІЙ КОСАЧ

ДАНЦІГСЬКА ПАРТІЯ ШАХІВ

1.

Данцігська пристань, княгиня Балтику, відкрила свої ворота. Мов захланна красуня ждала того вечора, простеливши атлас зеленавих хвиль, дорогих своїх коханців іздалека й ішли до неї, з вітрами обійнявшись, напнувши вогнепері крила вітрил, розгорнувши тремтливі прапори, йшли до неї любаси—стрункі бригантини й чепурні корвети, йшли звідусіль — із Риги й Любеки, з Генуї й Кадиксу, із старовинних королівських пристаней Нормандії та й з далекого Ціпанго й Сан Домінго. Волі бо морських шляхів не могла увязнити хижа

війна, що вже зверх чверть сторіччя па-
лахкотіла на континенті.

І, покинувши юрбу, що оточила морців шведського галліону, який сьогодні лиш загорнув до порту й засвітив свої зелені ліхтарі над кермою з різьбленим кентавром, морців русявих та високих мов осокорі, ротмістр Олександр Ахіллес та майстер Гондіус повертались узбережжям до дому.

Цей Ахіллес, агент Володислава IV, прибував щодні позавчора із Варшави, по дорозі з Персії. Йому ворожено майбутнє. На брунатному від тавризького сонця обличчі перетинались шрами, здобуті в війнах під найславнішими полководцями Європи. Але битевні поля він давно змінив на паркет королівських палат; дипломатія була ця ж сама війна, тільки іншими засобами. Розум відточений мов шпага, слово, що іноді вбивало мов стріла, слово, що іноді вартувало виграну баталію, або стратегія інтриг— чим це не мистецтво, вдвічі коштовніше від химерної штуки воювання? Йому служив Ахіллес вірно, гартуючи себе в вогні бурхливих років, витончуючи хист дипломата, що змагався в грізних тенетах політики, виростаючи на майстра, що його боятимуться.

— З дня на день чекаємо їх, а вони не прибувають, — промовив майстер Гондіус, але важко було збагнути, чи це переймає

його, чи радує; — може вони вирішили інакше...

— Почекаємо ще, — відповів Ахіллес, — нема сьогодні, будуть завтра. Капітан навряд чи підпише новий контракт. Гадаю, що по дюнжерських пригодах коротітиме його повернутись скоріше на схід, де він потрібніший ніж у армії Конде.

— Що ви гадаєте, рйтмайстре, про цю людину?

Знечевя заступив йому дорогу Гондіюс.

— Вона мене бентежить мов демон. Я бачив її двічі й її обличчя живе й тепер передімною. Ще ніколи не вбивались мені у пам'ять людські риси так докладно як капітанові. Але, коли хочу накреслити ці риси, вуглик випадає з пальців. Це демон, рйтмайстре!...

Ахіллес засміявся.

— Майстре людських рис, прешановний Гондіюсе, капітан не винен, що його матір підчас вагітності мусіла бачити самі пожежі й січі. Ці риси — це від раси степових кондотієрів, адже ж капітанів батько поляг від турецької кривої шаблюки, а бабуні його часто змінювали рогача на лука й гаківницю. Вам же, звиклому до оксамитних личок німецьких князівен та до лагідних рис ганзейських купців, що дають себе портретувати на старості літ у довіллі, цей степовий Марс сарматський видається демоном. Проте капітан людина небуденна. Ї говорив з ним колись у Варшаві й від-

разу потім сказав королеві, що це людина рішена на все святе й не святе. Але гай, гай, мій добрий майстре, тому, хто розмежує мені нині добро від зла, дам мішок цехинів.

— Яка радість, яка втіха, — знечевя загомонів схильний до захвату Гондіус, — що моя господа гостить стільки небуденних мужів. Перший це ви, рйтмайстре...

— Лестивче...

— Другий — пан Вільгельм Левассер де Боплан, інженер з ласки Божої, чародій математики й геометрії, третій — всечесніший отець Генцель Мокрський. .

Ахіллес не видержав і голосно зареготався.

— Додайте ще агента його емінінції пана Шеваліє, що бував у вас частенько, матимете ціле шановне товариство, чемно до себе посміхаючихся, водночас за пазухою змію леліючих. Ні, пане майстре, краще не вяжіть нас і не поєднуйте у своєму, гідному похвал стремлінні бачити усіх людей братами. Не мир панує в цьому світі, а меч. І кожен із нас, у цьому згаданому вами товаристві, слуга меча. А це нащадність, а не милосердя.

Ахіллес зморщився, але нічого не сказав.

— ...Мокрський, хоч і ворожий нам своєю приналежністю до іншої релігії, але яка широчінь думки, яка ерудиція, яка ввічливість...

— Школа кардиналів — політиків, світочів нашого сторіччя...

— І нарешті, і нарешті, дорогий пане рітмайстре, гість із за моря, що ми ждемо його з дня на день.

— Мій дім — ваш дім, рітмайстре! — вклонився, посміхаючись Гондіус, бо вони наближались до його дімка, схованого за золотою листвою каштанів. Він сам розумів позлітку своїх слів, але волів мовчати ніж відповідати на цю занадто щирю заяву рітмайстра. Як добрий слуга її величності королеви Христини, що кожних три місяці присилала йому добру калитку ґульденів за докладні звіти з подій у Септентріонах та про акцію великодержавних агентів у Данцігу, він не міг натішитись такими справді знатними й цікавими гістьми, з яких кожен давав йому першзавсе гарний подарунок за риття портрету, а підчас портрету ще й цінні відомості чи хоч би тільки ненароком кинені слова про важливі цього світу справи, з чого можна було потім написати листа — справжню поему, або філософічний трактат, на зразок тих, у яких так милувалася велика володарка Півночі, учениця славного Декарта.

І чемно, але ані трохи не надщерблюючи поваги найкращого гравера Септентріонів і данцігського патриція, Гондіус пропустив рітмайстра Ахіллеса наперед, і вони статочно подались по сходах у маляреву господу.

Була в цій, двоповерховій чепурній будівлі, що з її вузьких вікон видно було щогли купецьких кораблів і шир сірого Балтику, усмішка йовіяльного добробуту, що звив собі тут, за муром, порослим виноградом, за каштанами та акаціями, зда лека од хуртовин, кубло спокійне й затишне. А проте тут вилігувались грози.

Простодушний Гондіус-Лукул, гостюючи хуртовинних Марціусів навіть і не сподівався, що над його господою сходить, перемагаючи темінь жовтневої ночі, яка мов кіт скрадалась до міста, ясне сузір'я, байдужо-срібне сходить — Марса і Скорпіона.

Левассер де Боплан, королівський інженер, вояк із-під Солониці та Курукова, великий будівничий фортець на окраїнах Річипосполитої грав у шахи з панотцем Генцелем Мокрським, братом Ісусового Товариства.

Інженер був гугенот, проте вольнодумність не перешкоджала йому приятелювати із чеснотливим магістром ярославської колегії.

Вільгельм де Боплан розсівшись у кріслі та тримаючи тростину напружено морщив чоло — розгадка партії не була легка. Чернець глядів на нього із-під лоба і ніжно пестив довгими пальцями собаку, що припала до його колін.

— Зараз, зараз, отче...

— Не турбуйтеся, добродію, я охоче підожду.

Чернець терпеливо чекав; положення інженера було прикре: королева наполегливо пробувала пробитись до короля, що зітхав у важкій облозі, його за хвилину міг шахувати кінь, поле стояло відкритим для башти й бігун, підпираний піхотою, панував над поперечницями.

Олександр Ахіллес миттю оцінив положення:

— Просіть пардону, мосте інженере, ваша партія програна...

Боплан відмахнувся нетерпляче. Чернець терпеливо кивнув головою і завсіди однаковий, тихий посміх не покидав його уст. Він із лагідністю та любов'ю споглядав на інженера, немов милосердився над його амбітністю й бундюжністю, а все ж любив його, хоч і грішного та такого людського.

Ахіллес громовими кроками ходив по просторій світлиці. Гондіус пішов у другу половину. Він був удівцем і над його господою Лукула всевладно панувала дебела Фотіс, патриціянка з Марієнбурга, Кунегунда. Дві його доньки Марія та Ганна належали до гордощів вольної пристані Данцігу.

Райтари пройшли вулицею, волочучи за собою важкі палаші та побрязкуючи острогами. За ними скрадалася ніч, посперу із вітром, ядреним вітром із півночі, що голубив це тверде місто, його суворі цер-

кви та лагідні фонтани. В міщанських домах засвітилися вогні, сотками світел спалахнула й пристань із її суднами і звідля доносив вітер раз одноманітну пісню моряків, раз гру лютець. Мов сонні птахи дрімали ці кораблі, навантажені до верха крамом та пшеницею, дрімали задивлені в воду, що по ній ішли легкі релі — сині, жовті, ішли, щоб губитись у далі моря.

Служка вніс свічник і поставив біля грачів. Вони все ще мов сови куняли над шахівницею. І лиш собака щулила вуха від грому Ахіллесових чобіт, що міряли світлицю.

— Шах і мат, прошу вас, добродію, — улесливо сказав Генцель Мокрський і тихотихесенько засміявся. В кутиках його очей засвітились зелені вогники. Інженер де Боплан, пуцулуватий, рожевий, мов вареник, панок, жвабий як кожен француз, із пересердя змішав шахи й застукав паличкою.

— Я вам винен дві партії сьогодні, отче. Я вас попрошу завтра і ви побачите ..

— Не можу нічого вам обіцяти, добродію, я не знаю, що буде з нами усіми завтра. Ми всі в Божій ласці ходимо.

Пересердя Бопланові звільна минало. Він запалювався знечевя, нагально мов віхоть соломи, але вмить потухав.

— Отець Мокрський — мистець. Він грає краще ніж примас, ніж Мазаріні, — вже зовсім випогодившись, сказав інженер,

— але я цікавий рйтмайстре, як граєте ви?...

Ахіллес обернувся до нього. Від сяйва свіч його очі утішно грали. А може це була якась інша втіха — від тих дум, що їх мережив, ходячи оце по світлиці. І коли посміхнувся, і обидва шрами черкнулись, щось шуліче було в його рисах.

— Шахи — королівська гра, інженере. Колись і я грав у шахи. Але тепер є інша гра і нема часу на шахи.

— „Алькіон” усе ще не прибув? — спитав чернець, немов навязуючи до слів рйтмайстра, мій учень забарився...

— Ваш учень знає собі ціну, отче, — сказав Ахіллес, — він знає, що час працює на нього.

— Але якби він знав, що на нього чекає таке вибране товариство, він мусів би поспішитись, — завважив Боплан; — маршал Сантерра писав мені вже давно, що запорізький корпус готовий до плавби. Три тижні з Булоні до Данцігу зовсім доволі для подорожі.

— Ви забуваєте, інженере, що перше чим дібратись до Булоні, треба покинути Париж, а з цим містом не так легко розлучатись.

І Генцель Мокрський посміхнувся.

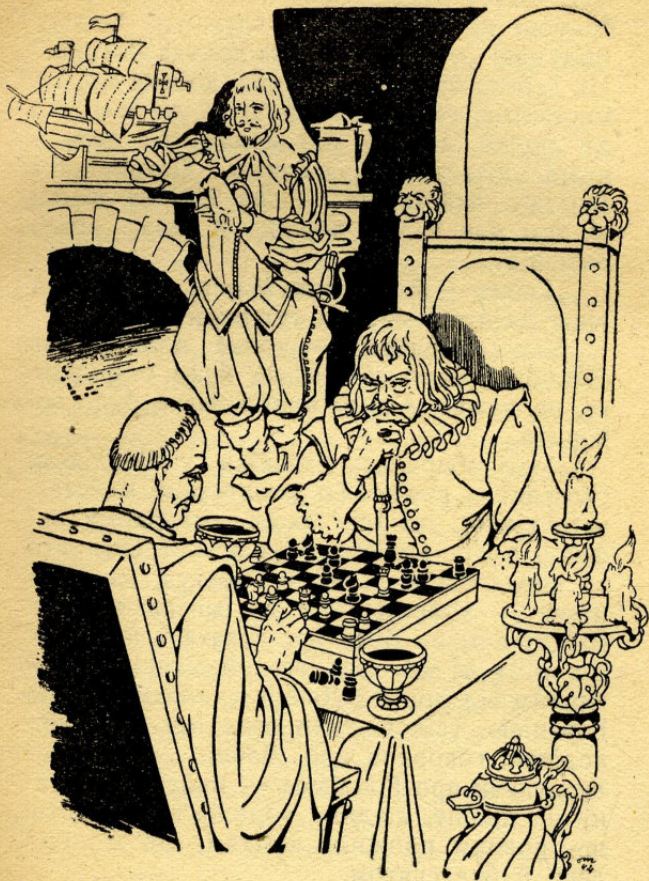
Ахіллес нічого не сказав, але він подумав про сутулу постать у червоній мантиї, що жила у просторих світлицях Пале Рояль. Тінь тієї постаті сягала аж сюди — до Данцігу.

Не сказав нічого й інженер. Він сидів непорушно, ворушив своїми котячими вусами й обійняв пухнатими ручками, що виставали із піни коронок, свій животик. Люди в цьому домі жили сторожко, немоз на них хтось чатував у цьому мякому, с'рому сумерку. Але можливо, інженер думав не про те, можливо він думав про те, що Гондіюс занадто багато хоче за карту України, що її йому хотів дати рити в міді. І важив мистецтво Гондіюса на цехини та дукати. Може краще було б дати цю карту граверам у Лейді.

Думки блукали. І знечевя кожен із цих трьох людей, що сторожко сиділи в сумерку світлиці подумав про країну, що лежала десь там, далеко на сході, непевну й чарівну країну, що кожному з них обіцяла славу, багатства й перемогу, манила до себе мов усміхнена, ще незбагнута коханка й несамовиту зловісність крив у собі посміх її кучерявих балок, її крутоберегих рік, її безкраїх степів. Ця барвиста плахта шахівниці, що на ній розіграють мистці свою останню гру, цю партію де ставкою буде смерть або велич.

2.

У сусідніх світлицях стало ясніше. Служки накривали до столу й ними порядкували Ганна, старша Гондіюсова доня. Ахіллес із півтьми глядів на неї. Вона шуміла важкими шатами, брокат горів на ній і коли укла-

— Шахи — королівська гра, інженере...

31.565
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Львівська державна
наукова бібліотека

№ № 2807

дала почот полумисків, гнівно шарпнувши бровою на недотепного служку, Ахіллес подумав: „майстра Тіціяна донька Лавінія.” Ця дебела біловида дівчина, донька моря й мистецтва, горда й непривітна до життя й до людей, вогонь, що палахкотів десь у надрі шаленим вульканом. Патриціянка Данцігу, найстарша донька Тіціяна півночі, що мав власні кораблі й села, знала собі ціну.

„Ганна — Фотіс, а не Марія, — подумав знов Ахіллес, — вона тут рядить усім”.

Усміх Гондіюса — тонке лезо, осяяв світлицю. Вино малярське було старовинне, не важке. Але за вином легко було говорити.

Гості збирались залюбки у Гондіюса. Приходили вільно, бо данцігський майстер, наслідуючи західніх своїх товаришів по фаху, хотів позбутись свійської скупости та вирахованости. Як у Рубенса, як у Тіціяна — королівських та імператорських майстрів мало бути все багате і нелічене. Бо чому ж мав данцігський майстер бути гіршим від інших? Данціг учинити другою Венецією, увіковічнити своє імя, щоб покоління, говорячи про Данціг, неодмінно згадували про Гондіюса — майстра, людину не дрібну, людину королівського духа, що повним прожила життям, що кожний день її був святом.

Килими пестрили на стінах перські та турецькі, зброя химерна й дорога, купле-

на в різних кінцях світу, посуд коштовний і громохкий, вина й страви добірно подає: всіма слугами — це все було по Гондіюсові, це все було йому любе.

Надходили того вечора приятелі: учні майстрові Сідлецький із України, Ранке із Торна, Обаль із Братислави — три найталановитіші гравери й ритівники, що нераз Гондіюса переростали у знанні тонкого ремесла, виконуючи дорогі замовлення: дачський майстер Оляф Стерна фан Броокен, власник книгарні й видавництва Ганс Шторх — йовіальний дідок, купець Губерштайн із сімею, що недавно із Холмогор повернувся і в Пскові мав власну факторію, врешті люди із Італії та Еспанії, оливковолиций сеніор Арноні, резидент венеційський і королівський агент, секретар сеніор Дон Альфара Гонзалес, сухірлявий гідальго, посивілий і пошрамлений у боях у Фляндрії та в Нідерляндах.

І Гондіюс, пишно приодягнений на той вечір, що ним хотів блиснути перед земляками й чужинцями, зачесавши свої руді кучері, що починали вже помітно лисіти й у сяйві свіч видавались полум'яними, підніс кубок пфальцбурзького:

— На честь любих гостей і приятелів цього дому, на їх лицарську снагу, політичну вдалість, науковий розум, мистецький талант!...

Орація була довга, та дотепна. Ранке сказав до вуха Сідлецькому, що майстер її

два дні студіював, одписавши зі старовинного французького підручника красномовства.

Гондіус згадував про Нептуна із тризубцем, пана над морями, про Одисея-морця, що блукає морями, нарешті причалює до отчизни, про порт, що мов Картагіна блискає славою й багатством, про дива північного підсоння й його небезпеки, а врешті про красу життя, що його слід пити мов вино із кристального келиха, до дна...

Ахіллес все ще глядів на Ганну. Возсиділа поруч своєї сестри, чорнявої й смішливої Марії, що пересміювалась із красунем, данським майстром фан Броокеном, руським чвалаєм, а він вмів малювати портрети й наслідувати, немов актор, всяких людей: злісних, сердешних, мелянхолійних, грубіянських і цим нераз розважав товариство. Марія була зовсім інша від своєї сестри, що руда, як і батько, нагадувала чудним блиском очей його приховану нещадність до людей, яка іноді виривалась лихим отруйним полум'ям. „Ця вмітиме собі дати раду, — подумав Ахіллес, — ця роджена, щоб наховстувати людей”. Проте гарна була, не міг опертись спокусі й дивитись на неї, на її біле мраморне чоло, торочене вогнем волосу, де мерехтіли великі діаманти, на її руки, на всю її стать, обняту важкою парчею й брокатом.

А втім на неї гляділи й інші. Ахіллес не знав того, що всі три учні Гондіуса, навіть

скромний українець Сідлецький, таємно кохались у доньці свого майстра, і на своїх горищах, де жили музи, зорі й зітхання, ховали шкіци її голови, креслені крадькома. І оливковолиций сеніор Арноні, венеційський резидент запалювався іскорками жаги, споглядаючи на неї. Та була до всіх однакова: одним посміхалась ввічливо й спокійно, других узагалі не помічала.

Гондіус мав у Ганні розумну спільницю. Вони ніколи не змовлялись із собою, проте вона вміла вгадувати все, чого він хоче від неї. Вона бачила, що йому було приємно, коли вона, посміхаючись, говорила із сеніором Арноні; цей лагідний венеціянець був бестією, що її слід було приручити. Не менш мило йому, що вона подала чару вина еспанцеві, який сумовито й самотньо сидів у кінці стола і до речі була її чемність із інженером Левассером де Бопланом. Марії не міг би він доручати таких справ — Марія не мала тієї злої волі, що її слід мати для політики й для облесного обходження з людьми, Марія була проста і дитинна, вона не збагнула б того, що всі ці люди, що тут зібралися, веселі й приятні, були хижаками: кожен чатував на другого, кожен міг би знищити другого без надуми, коли б це було йому потрібно.

У господі майстра перехрещувались дороги імперій і королівств.

3.

Парували полумиски з дичиною, домашньою птицею та гарно прибраними фазанами, раз-у-раз із кухонної пащі вибігали Гондіюсові служки з новими, щораз химернішими стравами й усе частіш кружляли поставці та келихи з добрими винами та медом. Уконтентував Гондіюс своїх гостей.

Кволів уже королівський інженер Левасер де Боплан: його очі стали зовсім маленькими й круглими, по пуцуловатому обличчі текла олива, так бо смашно заїдан гусей та фазанів, так не міг натішитись морською, чудесно приправленою рибою. Хмелів і старий Губерштайн, хмелів і Ганс Шторх — веселий, але і хитрий дідок, світилися очі у мистецької челяді Ранке, Обалю й Сідлецького, і раз-у-раз паленів на смаглявому лиці сеніор Арноні. Один лише Дон Йоахим Альфара Гонзалес, що розмовляв із отцем Генцелем Мокрським був такий, яким сідав за стіл — ніхто б не сказав, що випив не менше других.

І Обаль із Братислави, вдарив струнами лютні:

Замки немов химери
чатують із-за скель,
пливе струмом Ізери
веселий менестрель.
Із лютнею на ремені,
при боці чотки й корт,
і не лячні у теміні
ні бурі ані чорт...

Стрепенув чорним кучером, заграв очима й ще веселіше, ще вимовніше:

Мужам міцна долоня...

Разок сміху дівкам...

Хлібець і винне гроно —

вечеря юнакам...

І враз із ним Ганс Шторх і інженер і Губерштайн заgrimіли:

хлібець і винне гроно —

вечеря юнакам...

Була бо це французька пісня, із шкварного і солодкавого Провансу, старовинна пісня, що облетіла світи і знали її скрізь співати при вині й при пиві майстрові челядники, мандрівники і вояки.

Ахіллес не міг відвести очей від Ганни. Ось тут вона була! Ось, що її манило — буря і чорт і ця смілива, одчайдушна пісенька із темних літ старовини, коли все чудесне спліталось із щоденним та людським і кожен день був як свято і як герць, бо таке нове було кожного дня життя відважних людей, що не терпіли спокою. І самий чув, що його ця пісенька бадьорить як і кожного хто тут був, бо кожен з них був шукачем повного життя, непевности й небезпеки, життя-партії в кості, що могло дати фортуна і владу, але вміло і обернутись кістлявими плечима.

„Учта шулік”, — подумав Ахіллес, одвівши думку од Ганни і глянувши по хмеліючому товариству і засміявся про себе. Шу-

ліки, шуліки сиділи тут, у цій світлиці: молоді й старі, лисі й кучеряві, з очима, де блимав хижий вогонь ненаситності, з устами, що сміялись приязно, але вміли шепотіти слова ненависти за мить, люди-шуліки, мистці із жадобою багатства і слави, вояки і з тугою по січах та військових таборах, де ділять награбовану добичу, дипломати, що мов павуки чатують, спорудивши мережу павутиння на необачну жертву, палі-авантюристи, агенти й мандрівні купці, що вміли змінити міру на рапіру і переступити через кров, щоб сягнути по золото, морці-корсарі, що не гербували нападати поночі на неозброєні кораблі й плюндрувати безборонні оселі, немилосердні судді й жорстокі кати, коли треба було карати непокірних, священики, що вміли виконувати божий заповіт про меч, принесений на землю...

— Учта в чумний час, — промовив дон Йоахим Альфара Гонзалес, коли вони вийшли із отцем Мокрським на ганок, дихнути свіжим повітрям ночі; — весь край у вогні, вовки підходять до передмість, круки кружляють над шибеницями і побоевищами, села вимацдровують у світ по крихту хліба, а осьде не скажеш, що це час жалоби...

— Чим далі на схід, шановний пане, — посміхнувся магістер Ярославської колегії, — тим менше думають люди про спасіння духа, стрімголов кидаючись у прірву

людської суєти. Мало є тут людей, що розуміють вимову нашої доби, Божої покари.

— Ви вірите в перемогу правди в цих країнах?

— Коли б я не вірив, я не був би гідним носити це чернече вбрання, шановний сеніоре.

— Сили мало, — зітхнув еспанець, — а то б омита цей край кровю і спасти його через вогневе хрещення.

— До правди прямується не завжди прямими шляхами, — прошепотів Мокрський, — її треба шукати. Наші шукання — знайти Боже знаряддя покари, що сіктиме певно й нещадно. Але на це ще час не прийшов.

— Він прийде, — урочисто сказав епанський лицар, — і хай буде благословенний той час, коли знайдеться боже інструментум для спасіння сходу.

— Амінь! — проказав Генцель Мокрський і задумався, гляючи в безвість моря, що грало проти місячної ночі.

Учта в Гондіюсовому домі затягалась за північ.

4.

Простора, але низька, кімната в пивниці Артусового Подвіря зайшла голубиною млою; чадно було тут від шорстких лицарських голосів, від п'яного крику й дотепу грачів у кості, від писку веселих дівчат,

що вкорочували нудьгу воякам-шкотам із
регіменту Олександра Леслеуса.

...Фатум тягне до війни,
це Фортуна-пані,
нам потіха у вині,
нам розрада в Ганні.
Шпар, шквар, хвацько праж,
тни, рубай, січи...

— співали шотляндці, розкинувшись на о-
слонах, перед ватраном, де пражився ба-
ран, розпершись за столами, розкарячивши
ноги в велетенських ботфортах. Сиділи,
здорово вже п'яні, обнявши котрий дівку,
зальотну маркитантку Марту, котрий по-
братимові вткнувшись носом у дуже рамя.
Був бо це затяжний полк, що недавно ли-
шень відслужив рік у Торстенсона, лежав
тепер у Геданумі, ждучи, поки Леслеус не
підпише нового контракту: з московським
царем, із князем Радивилом або Володи-
славом IV.

— Дай батькові вина, — крикнув теле-
пень у шоломі, довжелезний та худий як
тика, досягаючи сливе склепіння; — може
скоріше вирішить, куди нам іти: у Москву
чи в Варшаву!...

— В Московії померзнемо всі мов цу-
ценята! — відіззався гарний молодик у бі-
лому колеті, сильно скропленому вином. —
Там круки мерзнуть у леті, я в Московію
не піду, хоч би цар тридцять талярів давав
за вершника. До того жінки там, як ка-
жуть, порослі хутром на грудях і на спині.

— Але й до Варшави не підемо, — загудів опецькуватий короткий райтар із обличчям і карком вепра.

— Кажуть, — Володислав IV. убогий, мов церковна миша. Французька повія, з якою він оженився, пограбувала йому весь польський скарб і роздала своїм коханкам, а він без пива й свічок сидить у замку. Хлопці, що позаторік із поляками під Охматів ходили, оповідали, що ні шеляга за песьчу службу не одержали. Слухай, батьку, Олександрє Лєслей! Ти чуєш мене?...

Він звернувся, вийшовши на середину кімнати, до сивавого капітана, що грав у кості з молодими панцирними поручниками. Той підняв брови, поглянув любязно й засміявся.

— Краще чортові в пельку, як до Польщі, капітане! Мені винні вже три імператори й дванадцять королів невиплачений жолд, я вже сказав раз — баста! Макбетів полк знає собі ціну!...

— Все буде гаразд, Монтегю Ортлей-Ведмежа Лапо, — посміхнувся Лєслей, — пий та мовчи! Я думаю за тебе. За дурницю ніхто з нас не буде сікти.

Монтегю Ортлей утихомирився. Марта подала йому добрий збан браги і він, перекрикуючи інших, непевним та хриплим голосом, вимахуючи збаном, що його держав у одній руці, та одбиваючи такт рапірою, що її мав у другій, заgrimів до пісні:

...Фатум тягне до війни,
це Фортуна-пані,
нам потіха у вині,
нам розрада в Ганні...

Жолдацтво Макбетового полку розважалось. Місяць довілля в Данцігу дозволив полікувати рани, обшитись та причепуритись, бо прийшли сюди із Баварії голі й босі, тільки в одних шоломах, хоч гроші мали. Про борги Ведмежа Лапа брехав: від одного Торстенсона принесли добру калитку дукатів та й московський резидент виплатив їм на рахунок майбутньої служби кожному по 10 талярів у ралець від царя. Затяжці брали гроші, але Леслей не спішився підписувати контракт. Мав якісь свої, нікому невідомі пляни. Хлопці, хоч і ремствували в очі, знали, що їх не продасть. Ходили з ним уже 12 літ, і то під різними прапорами: били шведів з імперцями, щоб за рік бити імперців з французами, ставали на службу в данського короля Христіяна, щоб потім мотлошити його піхоту під Бернардом. Від смерти Валленштайна, що був другим по батькові Леслееві полководцем у світі, не мали іншого пана і йшли тільки туди, куди повів. А в.в туди, де більше платили.

В одинадцятій годині Леслей згорнув кості і підвівся. Кинув хлопцям пригорщу гульденів на гулі й подався геть. В п'яному чаді zostались земляки із хмільним украй

— Краще чортові в пельку, як до Польщі...

Ведмежою Лапою, панцирними поручниками й райтарами короля Макбета.

Під ліхтарнею, зараз за рогом, його чекали вже дві постаті в довгих кереях. Гутсрили, ждучи його. В світлі ліхтарні видно було їхні обличчя. Один, у шляхетському одягу, під широкополим капелюхом із перами, мав йовіальний вигляд миролюбного посадника, що дбає про довірене йому місто, родину й передусім про себе самого. Посміхався влєсливо, проте знав собі ціну, очі були рахманні, але вмiли в один мент стати колючими. Другий був із регіменту Лєслея, сутулий вояк у шоломі, що його стрілка ховала жаско перебитий ніс. Щетиною стирчали вуси й колюча, сіра борідка прикривала посічене обличчя. Був неймовірно худий, сама шкура й кості, лице посіріле від вітру, пороху й сонця, але очі вабили: спалахували блискавицями, був у них вогонь, що його ніхто не вгасив би.

— Здоров, Олександрє Лєслеус, — проскрипів він, посміхаючись.

— Здоров, Кіттусє Скоттус; пошана Себастіанові Адєрсові, — кинув капітан, підійшовши. — Як мається король, а особливо її милість королева Марія?...

— В Божій ласці, капітанє, все гаразд. — Себастіян Адєрс пішов поруч, коливаючись на коротких ніжках. — Король переживає гостець і на ловах, а королева якнайсердечніше вітає тебе й переказує пер-

стенець, не забуваючи твоєї рапіри, що хвацько сікла, будши в службі у Зимового короля, пані нашої дядька. Вірять, що ще і їй служитимеш.

— Добре есть, — коротко сказав Леслеус, — ми оце торгуємось із резидентом Гембіцьким за кожного шеляга, проте хлопцям не хочеться іти до Варшави, де, даруй, годують залогу собачим мясом, а замість пива, дають свиняче пійло. Так казали принаймні старі зтяжці, а їм хлопці вірять.

— Брехня і ще раз брехня... А крім того, вам платитиме не король, а пані, із власного віна...

— Побачимо, — ліниво протягнув Леслеус.

Пішли до господи, але не до Артусового Двора, а до маленької коршми, недалеко від мінниці.

Адерс, голяндський дворянин, пробував на службі у польської королеви Марії Гонзаги та належав до її найближчих довірених людей, утримуючи звязок між її двором у Варшаві та Віднем і Парижем. Цього літа він з її доручення відбув довгу подорож на південь, дослідив усі турецькі пристані від устя Дунаю до Кафи, довідався про число залог у кожному місті, а потім перебрався на Низ, де з бігом Дніпра через пороги, Січ, Кодак, Чигирин, Терехтемирів, добрався до Києва. Марія Гонзага бо хотіла знати дійсне положення на Пів-

дні. Треба було рішати: чи що варта ця чорноморська Голконда, треба було зважити, чи гра варта свіч, а найголовніше довідатись, як далеко пішла таємна акція Володислава IV., про яку королева знала дуже мало, а мусіла про неї звітувати раз-у-раз до Відня й Мадриду.

Цього всього, розуміється, Адерс не розповідав Леслеєві та його рйтмайстрові Кіттусові Скоттусові. Для них це була за висока гра. Королеві потрібні були тільки їхні рапіри й палаші, їхня очайдушність і хоробрість, отож найти їх у Геданумі було до речі.

— Чи єсть у Данцігу Ахіллес? — запитав перш за все Адерс, сьорбнувши вина. Леслей кивнув головою. Адерсові очка злісно заплигали.

— Чого йому тут треба, конфідентові, — писнув він, — всі в Варшаві думають, що він виїхав до Риму. Замів слід, чисто замів. Ми з ним зустрілись цього літа в Україні, в Чигирині. Нюшив, чим степ пахне.

— Ахіллеса знаю іще із давніх часів, — сказав Леслей, — був добрий вояка, є й ним тепер, хоч більш, здається, орудує пером, ніж шаблею. Але я дам собі відрубати руку, перше ніж скажу щось лихого на нього...

Адерс з-підлоба, допитливо глянув на шкота. Втім цей рубака нічого не тямив у політиці. Розумніший був другий, цей із

перебитим носом, щетинястий вовк, хоч і мовчав.

— Воюватиме врешті король Володислав, чи ні? — спитав він Адерса. І це була справа, що його найбільше, здається, займала.

— Друзі, — почав Адерс, і втівав неспокойними очима. — Йдуть великі торги за Індію Європи, за Україну, Подніпров'я, та, що більше — за цілі Септентріони, ба, за владу в Європі. Ця війна, що тягнеться вже стільки літ, це не війна за віру. Це війна за зламання потуги австрійського дому й еспанських амбіцій, яку веде Мазаріні, покумавшись із протестантськими князями Німеччини й Швецією. Обидві партії шукають нових сил, щоб на них спертись. Ними є Септентріони. Тому кардинал посилав сюди того волоцюгу Шеваліє, тому де Брежі заходиться у Варшаві, щоб осідлати Володислава й вчинити його кардиналовим ослом. Але нам не йде про те. Нам нема діла до того, хто кого сідлає. Нехай жеруться і деруться. Нам іде про те, щоб погріти руки коло пожежі, що вони її розпалили. Чи не так, капітане?...

Леслей нічого не сказав. Його ритмайстер із перебитим носом посміхнувся.

— Продовжую, — надпив трохи вина голяндець, — ваша справа рубати й сікти, моя справа комбінувати. Наші приятелі — ті, в кого гроші. Хто має гроші, той виграє війну. Наші приятелі — це королева Ма-

рія, пані наша, а її приятелі — визначні в Парижі, імператорські дорадники в Відні та в Мадриді...

— Кажі мені, мості-пане, — хрипло перебив Скоттус, — за війну ви з Портою, чи ні? Це найважливіше.

Адерс поглянув на нього скося. Пожував устами й погладив борідку.

— Ми за війну проти наших ворогів.

— А хто ж ці ваші вороги?...

— Ті, що проти нас.

Леслей зареготався. Посміхнувся й суворий Скоттус.

— А хто такі „ви“?...

— Ті, що платять.

І він положив на стіл важкий мішок із золотом. Леслееві очі спалахнули. Але Адерс умить поклав на мішок пухкенькі руки.

— Королева зовсім не вимагає від вас, щоб ви відразу йшли до Варшави. Ви можете переговорювати з Гембіцьким досхочу. Королева хоче лише знати й бути певною, що у неї є лицарі, готові все вчинити, що тільки вона накаже. І тому я в її імені простягаю до вас руку: згода чи ні?...

Наємці глянули по собі. Леслей хвилювався й паленів. Він не був битий в політичних комбінаціях. Інтриги кардиналів, імператорів і королів його цікавили стільки ж, що торішній сніг. І він питає глянув на Кіттуса Скоттуса.

Адерс чекав із витягнутою рукою. Був схожий на kota, що посміхається до сала.

— Слухай! — важко сказав Кіттус Скоттус і глянув нещадними, ясними очима просто в очі Адерсові; — ти знаєш, що ми, псявіра, з регіменту Чорного Лева, бемо як чорти. В лоб бемо, не питаємо. Січемо в боях кожного. Де Чорний Лев пройшов, там руїна, смерть і чума. Памятають нас міста — Брізгав, Прага, Магдебург. Кому служимо, служимо вірно. Але кожний з нас лицар і це памятай, псявіро. Як поведеш нас на жидівське, непевне діло, що нашу честь закаляє, бо ваша, жидів, яриг та купців із повіями, давно вже закалянг, на першому дубі повісимо, собача кість і не встигнеш кліпнути, каправим оком. Зрозумів?...

Адерс кліпнув оком. Леслей поклав свою важку правицю на його ластовинчату, пухку руку крамаря. Скоттус уважно стежив за ними, але руки не подав. Мішок перемандрував до Леслея.

Адерс наказав подати ще вина. Він уже був господарем для цих людей.

— Лежить по кватирях у Геданумі, поки не прийде пора Щодня приходитиме до мене ваш поручник по накази. Є в Геданумі гурт людей, що ми їх мусимо унешкідливити. На кожний гурт відповідаємо й ми гуртом, на вовчу лігу — відповідь — вовча ліга. Осьде злигався чорт із сатаною. Але наші шпіони працюють хвацько. Як

прийде пора, накажемо сікти. І тоді січіть, не питайте.

— Амінь, — закінчив Леслей і йому захотілось піти якнайскоріше геть від цього невеличкого, товстенького чоловічка, що мов павук снував своє химородне паутиння. Кіттус Скоттус, приплющивши очі, пильно придивлявся до нього, не кажучи ні слова.

Вони вийшли з господи. Адерс, що спинився в заїзді, біля Марійської церкви, попрощався й зник у темряві. Обидва зтяжці подались, як звичайно, до Артусового Двора, де розташувався полк. Не говорили між собою ні слова. Кіттус Скоттус довів капітана до господи, де все ще бенкетували райтари, але не зайшов із ним.

Довго, ще долітали до нього крики й слова п'яної пісні наемників, що пили, бенкетували й напастували дівок. Кіттус Скоттус на сіні, біля коней, що обганялись хвостами від кажанів, при мерклому сьйві сталежного ліхтаря, читав. Читав, забувши про все, читав загорнувшись у кирею, з палашем під рукою, посміхаючись крізь щитину вусів. Була бо це книга сонетів Шекспіра, що її возив із собою в сідлі.

II

САРМАТСЬКИЙ ЛЕГІОН

1.

Алькіон, двадцятидвохгарматна корвета, під прапорами короля Франції, кинула 30 жовтня 1646 року якор у Геданському порті, пливучи із Булоні при змінному вітрі та в битвах із корсарями три тижні. На своєму покладі „Алькіон” віз півтори тисячі мужви козацького зтяжного корпусу капітана Теодота Зиновія Габданка Хмельницького у службі короля Людовика XIV. Решта, п'ятьсот козаків під проводом Топіги й Волченка, задержані в Лотарингії маршалом Сантеррою для погоні за еспанськими недобитками, повертались

на батьківщину пішим порядком через німецькі краї.

Вранці вдарили салютними пострілами берегові гармати Данціга. Корвету бо бачили вже на кілька миль перед Геданським портом, як ішла розгорнувши всі вітрила. Салютним випалам дружньо відповіли судна, заякорені у пристані. Прапори Швеції, Данії, Нідерляндів, Генуї, Венеції, залопотали на вимпелах. Люди почали громадитись на молі. Посадник Геданума із золотим ланцюгом на шиї, старшина магістрату, командант пристані, неспрглядна юрба, виглядали судна. В саме полудне замріяла на обрії стрункою й погожою лебідкою, французька швидка корвета. Білий прапор із золотими лілеями розгорнувся в вітрі на щоглах „Алькіону”. Люди обсіли реї й вимахували шапками. Зручно маневруючи, корвета кинула якір. Мить — і перекинено східці. По них, святковим шиком, сходили на беріг козаки. Було їх нецілих п'ятнадцять сотень, комонників, піхоти та гармашів. Одні йшли в гарних білих жупанах, з червоними верхами шапок, з мушкетами на плечі, другі в малинових, що горіли мов заграва, все хоробрі сотні ротмістра Нестеренка, сотні одна в одну ротмістра Вишняка-Якубовича, врешті кінні козаки Джулая, Ганджі й Шангірея, в німецькому та еспанському вбранні, у панцирях, шоломах та мисюрках. Музика супроводила сотні. Грали кобзи, свистіли

жоломійки, гуділи літаври, займались проходні сурми. А в почоті ротмістрів, поручників та хорунжих корпусу ступив на беріг капітан Хмельницький. Дві корогви: малинова, дарунок польського короля Жигимонта-Августа, та важка, золота із сріблом імператора Рудольфа II, яку ще носили за Микошинським та Лободою, розгорнено над зтяжцем, що ділив славу перемоги дюка Конде й маршала Тюренна під Сірком, Тіонвілем, Гравеліном та Дюнкірхеном.

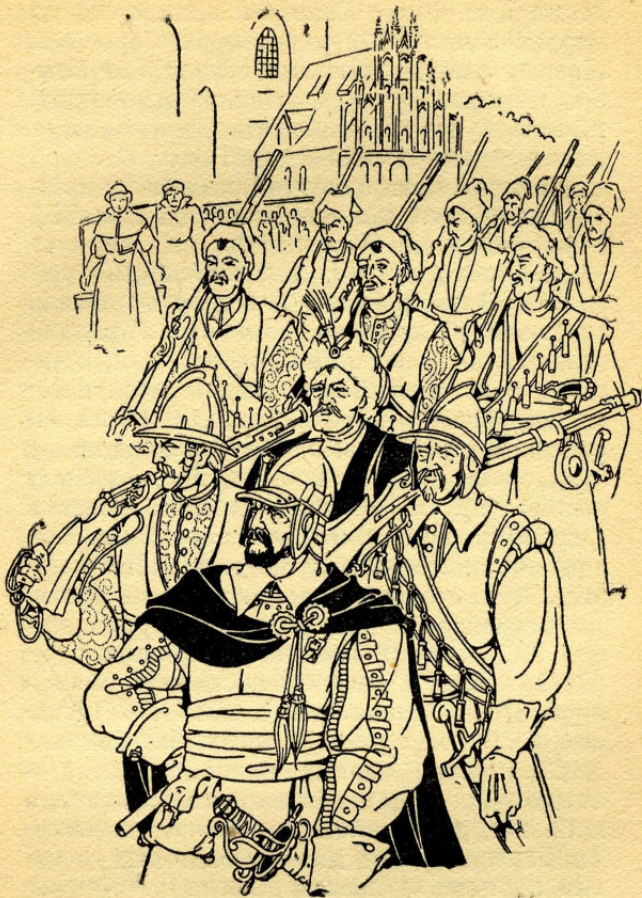
Хто знав його — чигиринського сотника, боніфікатора на Суботові, колись заперізького військового писаря, Теодота Габданка — підступив до нього. Стільки друзів та товаришів із буремних років війни європейської зустрівав тут: Ахиллеса, що з ним рамя об рамя бився у службі Папенгайма, під Магдебургом, Олександра Леслеуса, шотландського капітана, з яким у одному шатрі спав, у Валленштайновому таборі, інженера Левассера де Боплана, що з ним нераз проміряв низові степи, виходячи на татарські чамбули, і пережив капітуляцію під Кумейками, і інших багатьох вояків, пошрамлених і посивілих у битвах на різних кінцях континенту, що з ними ділив славу, долю й недолю лицарську юних відважних років.

Дим гармат під Цецорою, коли то самчетверт, поруч сотника Михайла Хмельницького, боронив корогви і не встиг за-

хистити грудьми свого батька від турецької шаблі, бо самий тоді попав в аркан башати, дим і згар Люцена й Брайтенфельда, де схрещував ксацьку шаблю із вершниками незломного й непереможного Густава Адольфа, по довгих роках турецької кормиги, запал битв на надрайнських та надмозельських полях засмалив це суворе обличчя, додав неодної зморщки до високого, упертого чола.

Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу, стиснувши уста, високо піднявши голову. Смагле обличчя відтінило чорні вуси та борода, підстрижені на еспанський лад, кучер упав на чоло, ясне, як відкинено забороло шолому. На капітані був жовтий шкуратяний колет, зверх нього панцир. Чобсти носив з німецька, по верх колін затягнувши, і правицею у довгих аж до ліктя, білих рукавицях стискав руків'я звичайної райтарської шаблі. За поясом був застромлений начальницький пірнач.

Несповна півроку тому, корпус його із Геданума, під доглядом генерала Пшіемського, відіхав на французьку службу, щоб узяти участь у фляндрійській кампанії, в штурмі пристаней над каналом, і в облозі ключа морів — нездобутнього еспанського Дюнкірхена. Пшіемський залишився в Парижі, а Хмельницький розділивши сотні поміж себе та Нестеренка під командуванням дюка д'Ангієну, маршалів Рандав, Гассіонз,

Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу...

Міллера та Ферте Сантерри приєднався до королівських армій у Фляндрії. Впродовж кількох тижнів прогнано еспанців із Камбре, Куртре й Фурну, а ранньою осінню розпочато будову шанців під Дюнкірхеном. Кардинал кинув туди всі свої сили, бо ключ морів мусів бути здобутий, хоч би це коштувало стільки, що три італійські кампанії. В першій лінії були козаки з корпусу Хмельницького, що відзначившись уже при здобутті Гравеліну й Фурну, не давали еспанцям ні хвилини спокою, атакуючи безперестанку бастіони фортеці. Дюк д'Ангієну, орлевидий Конде ставив своїй піхоті запорізьку піхоту в приклад. Після еспанської піхоти уважав її найкращою у світі. І на початку жовтня, після п'яти тижнів упертої облоги, кривавих вилазок і штурмів, коли внаслідок зложений мін, зірвано південний мур фортеці, пішли козаки Хмельницького до штурму на еспанця, встрянули з ним у завзятий рукопашний бій і вибили його із внутрішніх укріплень. Дюк д'Ангієну, зустрівши Хмельницького на шанцях, що з шаблею й пістолем у руці кермував сотнями, без шолома й цілий у крові, заломив руки: „На щастя,— сказав він, — це не ваша кров, капітане, а кров цих розпусників, що ваяються змагатись із вами”. Над Дюнкірхеном вже не мали прапори із львами Кастилії — їх змінили королівські лілеї. Маркіз Лейд, відважний оборонець Дюнкірхена, скапітулю-

вав. Йому дозволено було вивести військо із зброєю та музикою, хоч і зі згорненими прапорами, з міста. Всі французькі стяги і козацькі корогви похилились перед переможеними, що видержали важку облогу з моря і з суші, невгавне бомбардування й штурми найкращої піхоти континенту — української. На паризькій Нотр-Дам гуділи дзвони „Те Деум” на вістку про таку блискучу вікторію. Кардинал Мазарен був утішений. Таки справді Пер Шеваліє, що презентував Хмельницького як одного з найздібніших воїнів нашого століття, який зумів поєднати фантазію Валленштайна із бистрістю у рішеннях Врангеля та з нещадністю Піколоміні, не помилився. Таксамо не перебільшив Пер Шеваліє, розповідаючи предивні речі про вдалість запоріжців. Затяг, що таки доволі дорого коштував кардиналові, бо платив він 12 талерів за піхотинця, а за кінника по 18, не завів у надіях. Завдяки йому направлено в кількох тижнях всі помилки в Баварії та в Італії, знищено внівець пляни габсбурзької коаліції, що шахувала Францію в Піринейях і у Фляндрії, здобуто арсенал Еспанії і ключ до влади над морями — Дюнкірхен. Ця фляндрська кампанія 1646 року варта була цілого сватання Марії Гонзаги за Володислава IV, а ці козаки України з їхнім капітаном Хмельницьким могли стати опорою коаліції Франції, Німеччини й Швеції, яку зміцню-

вав Мазарені, щоб раз на завжди зломити гордість віденського дому і мадрридського двора.

Залишивши мародерів і дезертирів у лісах Іль де Франсу, й одержавши решту плати, Хмельницький покинув Францію з п'ятнадцяти своїми улюбленими сотнями, у гурті приятелів, а обоз та ранених залишив під опіку Топіги. Не було коли чекати на п'ячужку Пшіємського, що мав доручення від Осолінського наглядати за Хмельницьким а який, втім добрий генерал артилерії, носа не показав під Дюнкірхен, знаючи що Хмельницький сам вмітиме воювати. Цього Пшіємського залишили із повіями та волоцюгами в Парижі, де польські резиденти мусіли платити за нього борги по коршмах. Хмельницького ж звала вже давно батьківщина.

2.

Гучно приймав Данціг козацьких зтяжців, із ще більшою шаную ніж тоді, коли їх виряжав. Геданські міщани любили Низовиків, їхню славу, що голосною була в усій Європі. Близькими були козако-українські лицарі Геданумові по вірі й по вольнлюбному духові. Данціг був вартою волі на півночі, Січ — на півдні: проти шляхетського безправа, проти тиранії магнатів, проти нетерпимости Річипосполитої, що не шануючи прав божеських, людських та народніх, прагнула розпростерти свої

захланні хижацькі крила над простором між двома морями.

Міщанська юрба схопила Ахіллеса й усіх із Гондіюсового дому, що вийшли на повітання козаків, од капітанового почоту й понесла долі ід середмістю. Вулицями було глітно й гомінко. Килими повивішувано на дсмах, вмаяно зеленню брами, мстлох тиснувся до вікон, на балконах багатіїв сиділи патриціянки й товсті ганзейці, малеч дряпалась на дерева, кожен перся поперед другого, ліктями торував собі дорогу в натовпі, щоб бачити запорожців. Повертались бо, ділячи із Геданумом славу, повертались переможцями, зламавши гордого й нетерпимого еспанця, що хотів загарбати собі владу над мсрем, над завжди нічиім, вольним морем.

Ось ішли вони, степові лицарі, на подив юрбі, що залягла всю дорогу од узбережжя до Артусового двора. Ішли по дванадцять у шерехах, попереду пустирши корогви й бунчуки, що поплили над барвистим почотом капітана Хмельницького, у супроводі мірного бою бубнів і грому літавр, козацькі мушкетери, із мушкетами на рамені, дулом до землі, обвішані порохівницями й набоями, кремезнаві, невисокі, в еспанських, французьких та голяндських каптанах, у залізних шоломах; за ними спішені реєстровики-драгуни (бо коней погнав Топіга із обозом суходолом), вибирзні, чорняві юнаки у білих каптанах і в мі-

дяних, блискучих кирасах; ішла з горлачачами й гаківницями на раменах запорожська славна піхота, у жовтогарячих та малинових жупанах, бійці з під Гравеліну й Дюнкірхена, якими гордий був самий Конде, ішли лучники в кожухах і в татарських гостроверхих шапках, їх жахалися діти, ішли козацькі сапери, що вміли закладати міни, будувати шанці й редути та мости, ішли сотні охотників із реєстрових кропивнянського, білоцерківського й черкаського, Станислава Кричевського полків — ішов цвіт низового лицарства, що ним капітан Хмельницький хотів похвалитись перед чужиною. Ішли посміхаючись, весело розглядаючись по юрбі, жартуючи із дівками, безвусі молодики, що над Каналом, на дюнах вперше вогнем ядер та бомб охрищені були, йшли й посічені, почорнілі у боях під Москвою, Солоницею й Охматовом ветерани ще школи Сагайдачного й Остриці, ратні товариші Хмельницького, що з ними хліб-сіль в поході ділив, на одне сидло голову клав і боярській та польській кінноті й турецько-татарським ордам наставляв чоло. Ішли аж гуділа під ними земля і геданський люд підкидав у гору шапки та брилі, безперестані вівагував; високо-високо — над степовими центуріями ширяли орли, що чули народження слави.

Шведські райтари та шкотські зтяжці, що вийшли на вулиці, щоб насміхатись із кожушаного війська, мовчали. Не було що

займати козаків, бо ті за відплатою не постояли б.

У Артусовому дворі й довкруги нього наготовлено столи. Цілих биків смажено на кострищах, на майдані, бочки вина й пива викотили з льохів — Данціг хотів догодити гостям. Козаки бились із царцями, бились за ключі до моря, а хто визволяє море з полону, був дорогий ганзейському місту.

Ахіллесова вояцька душа раділа. З таким військом було жити не вмирати. Пильно глядів, як ішли, кожному в обличчя, читав із палких, чорних очей снагу, завважав, як дбайливо несуть мушкети й гаківниці, як пестять сестри-шаблі.

Поруч нього стояв Боплан, гордовито поклавши правицю на рукоять шпаги, посміхався, бо й він був свого часу творцем цієї армії степу і він учив її мірятись із досвідченим ворогом і його науку шанців та редут переймали козацькі сотники в битвах. І Генцель Мокрський, що так одбивав серед геданської юрби своїм білим габітом, відводив козацькі шерехи пильним оком.

— Неймовірно, просто неймовірно! — говорив резидент Арноні, що стояв коло знайомих, у пишних шатах, цвяхованих золотом і шмарягдами, у супроводі кількох гайдуків; — ці козаки пускаються на повне море в легких човнах й плюндрують передмістя Стамбулу...

— Козацький гетьман Сулима, — завважив Мокрський, — здобув у абордажному бою біля Церіготто цілу турецьку галеру з двомастами гребців і подарував її Святішому Отцеві Павлові V...

Інженер де Боплан постарався не почути цього речення. Поперше тому, що був проти Риму, по друге тому, що імя Сулими нагадало йому про зруйнування ним же збудованого Кодака. Він далі пильно розглядав козацьких саперів через невелике шкло із золотим держальцем.

— Це одна з кращих армій Європи, моє панове, нема сумніву, — промовив Боплан, — козацька піхота на моїх очах встоювалась панцирній польській гусарії, що по силі удару рівна хіба важкій кінноті Піколомінієвій. Це Готи, мої панове добрі, вони народжуються воїнами, а з шоломів ще дітьми їдять кашу... Покійний Бодіє був певний, що вони одного дня візьмуть Константинополь...

— Коли матимуть добрих вождів, — додав Ахіллес, — бо без залізної руки це бестія. На жаль, Річпосполита не надто сприяє появі козацького Цезаря.

— Кожна річпосполита не сприяє появі узурпатора; — завважив знехотя Арноні, — підставою річейпосполитих є свобода, а не її ламання.

— Коли Цезар стає ворогом свободи, на нього завжди повинен найтись Брут, — одізвався Ахіллес, — убогі ті нації, що не

вміють родити Цезарів, але ще убогіші ті, що не породжують Брутів.

Арноні мовчки вклонився. Цей молодик із обличчям прегарним і ховзьким мов змія, вихованець і креатура могутнього Тієпола, амбасадора найяснішої республіки у Варшаві, ловив і карбував у себе в пам'яті кожну чужу думку, не пориваючись обстоювати своєї.

Хвиля юрби знову розлучила їх. Козаки, дійшовши до перших тулких подвір'їв Артусового двора, розташовувались уже там, засідали, мішаючись зі шкотами, бренденбуржцями й шведами, до браги, не кидаючи проте зброї. Гайдуки відпихали непроханий натовп, груба міщанка мало що не придавила шановного інженера Боплана, він, пихкаючи й грізно рухаючи щитинястим вусом, гатив по спинах посполитів своєю тростиною, розгубив бо в натовпі й друзів і слуг. Патер Мокрський, якому геданський люд, звичний до чужинців та іновірців не чинив досі ніякої кривди, стурбовано сахнувся, опинившись у віч на віч із вусатим, здоровенним райтаром, що так і застиг, коли побачив ченця. І щолиш Гондіус поспішив друзям із допомогою в халепі. Він стояв із Обалем та Сіллецьким та з козацьким поручником у жовтому жупані на кружганку й у морі голів шукав своїх гостей. Поручник гукнув:

— Дорогу друзям капітана Хмельницького!

І козаки й райтари й поспільство роздались перед ними. Хмельницький із почетом сидів уже в горішніх світлицях з посадниками й райцями Геданського міста.

3.

Вили шкотські сопілки, бречали козацькі бандури. В чотирьох подвірях, проти ясної ночі, підпаленої ватрами, бенкетували гості Геданума. І його посадник, сидячи біля капітана Хмельницького потайки лічив про себе й не міг долічитись дукатів і талярів, потоплених у вині, меді та в бразі, здригався від буйних віватів, хоч і на його честь їх підіймали дужі голоси і банував уже давно за м'якими перинами своєї затишної міщанської господи. Змагався, як і всі його райці, що куняли тут між мужами в залізі, мов чорні круки, із мрякою хмелю, яка заступала світ Тяжіла бо міщанська кріпка голова, синій чад полонив її і уже нічого сливе не второпувала розбирати в цьому натовпі. Гості жерли і пили до схочу, обсмоктували баранячі ноги, кидали їх поза себе собакам, голосно ікали і знову частувались, знову віватували, аж здригалась уся будівля Артуса. Нелюдські вже видавались посадникові ті голови довокруги, а кінські, волові, ведмежі. Чув, що западається в червону прірву, хотів зловити повітря й не міг. Разом із ним западався й увесь цей день, шумний та

глітний, день бундючних орацій і дужого лицарського реготу.

Пили за короля Володислава IV, за Христину, володарку Швеції, за курфюрстів Бранденбургу й Палятинату, пили за хоробре військо запорізьке у службі Річипосполитої, пили за Геданум — славетній город, за князя Балтику.

Здіймав свій кубок і Ахіллес, що сидів поруч двох козацьких рйтмайстрів Барабаша й Вишняка-Якубовича, старовинних козаків, а з ними він, сам колись козацький рйтмайстер, ходив під Сагайдачним на Москву. Не змінились вони, побратими зброї за ці кільканадцять літ, що їх не бачив, покинувши степи, щоб зайнятись наукою та політикою. Сивиною тільки посріблились вилиці й шрамів не було як злічити на голові. Пили й згадували всуміш давніх друзів із походу, що впали від стрілецької кулі або потім наклали головою в широких степах. Та заступили їх нові, молодші і на них був цікавий Ахіллес. Розпитував про них і Генцель Мокрський і запам'ятував їхні імена, пильно вивчав їхні обличчя, що виходили із синьої, чадної пільми при сяйві дзбанів із запаленим лоем. Один біля другого, важко і гордо сиділи козацькі рйтмайстри й поручники. Максим Нестеренко, дужий мов ведмідь, чорнявий велет, що коня міг підняти, добрий козак, хоробрий Прокіп Шумейко — його побратим, з відсіченим польською шаблею ву-

хом, мучений ляхами у варшавській тюрмі по солоницькому погромі й випущений на волю, бо потрібен був Конецьпольському до втихомирення буджацьких улусів, Ганджа — статний поручник, перший гармаш у цілому війську запорізькому, що артилерійського мистецтва вчився у Франції, капітанів милий друг. Поручники Семен Забузький, Филон Джулай, Ремигіян Сурин, Северин Мокієвський — все гербові шляхтичі, чепурні й гожі мов павичі, начальники козацької драгунії, що мірялась недавно на Білорусі з московською легкою кіннотою. Всі чотири — мов рідні брати, всі чесні козаки. Рітмайстер Петро Гловацький із Волині, каправий, з рудагим чубом і лицем мов у баби — проте завзятий лицар, що під Дюнкірхеном шанці завалив єспанським трупом і перший з бастіону прапор ворожий здер. І цього милував капітан Хмельницький, як казали, як милував і галицьких юнаків Креховецького, Татомира, Гординського, Березовського, Стойкевича, що втікли до нього, пограбовані Потоцьким, і не видав їх ляхам комісарам. І було їх багацько інших знатних рицарів, з крові й кости, душею великих, рукою твердих, для жіноцтва й дітвори милосердних, для ворога нещадних. Виступали їхні постаті, із хмільного чаду, заковані в панцирі, дужі та дебелі. Гречно сиділи, учтуючи за столами, бо не один з них ще не на таких бенкетах бував, крутили чорного вуса, ре-

готались показуючи снігові зуби, може б котрому й була охота заспівати, та не дозволяв ще на це капітан. Уконтентовувались розмовою, та тісно було їм тут, не свійсько між яригами, чорними райцями, душно у тісно защібнених жупанах — звикли до степової широчини, до моря безкраїх овидів.

— Мості ротмистре, — нахилився Генцель до Барабаша, — хто буде цей поручник у білому жупані, що поруч венецького резидента сидить і здається говорить по італійськи з ним?... Це обличчя мені звідкись знайоме...

Був це молодий чоловік, до тридцяти років, прегладкий на обличчі, мов панянка, з чубом, що мов вороняче крило спадав на ясне, високе чоло, в атласному жупані, із самоцвітними застіжками, з дорогої різьби пістолями за поясом, небуденний, делікатний в поведінці чоловік. Він вияснив щось венеційцеві й цей кивав зміною головою й посміхався.

— Це шляхетно уроджений Станислав Мрозовицький, син теребовельського підстаростича, — сказав Барабаш. — Молоде воно, а непокірне. Його банітом проголосили за неслухняність і повертатись до дому не може. Капітан найшов його в Парижі і з того часу з ним не розлучається. Хлопя хитре й метке, в кожному реместві не дурне. Його козаки звуть у нас Морозенком...

— Знаю його — скрикнув чернець, — ще хлопцям знав я його — він у Варшаві пажем був у покійної королеви Цецилії Ренати. Потім учився в Кракові й Падві, а баніція його, здається, з легкої руки Осолінського...

— І другого такого жовтодзьоба капітан із Франції привіз, — завважив Барабаш, — видно не дуже милуючи капітанових адютантів; спудей Іван Усевич, цей що в жовтому жупані, біля шкота Леслеуса. Щеня воно, а вже його поручником наставлено...

— Вашмость не кажеш, — додав Вишняк-Якубович, — що це щеня сам-сім цілу еспанську хоругву розгромило під Гравеліном і дюкові Конде під ноги два прапори кинуло...

Усевич — той самий поручник, що зустрічав гостей на ганку з Гондіусом, сидів поруч Боплана, недалеко од самого капітана. Був рябий і гостролиций, схожий із виду на молодого яструба, але з очей світилась йому непереможна, кипуча снага. Ахіллес, слухаючи Барабаша, подумав собі, що капітан усе ж таки вміє добирати собі друзів і помічників. І глянув скося на самого капітана, посадовленого біля садника й королівського резидента.

Обличчя Теодота Хмельницького раз поринало в темінь, раз виступало з теміні, спалахуючи від кармазину заграва, коли червоні кігті кострищ у подвір'ю нагальні-

ше дряпали вікна суворої лицарської салі. Мужва бенкетувала, але капітан кам'янів у незбагненій задумі. Наче схуд з того часу, якраз рік тому, коли Ахіллес його бачив у варшавському замку, в розмові з королем. Гострішим стало хмуре, в скелі рите й вихром обвіяне обличчя, обрамлене густою, чорною бородою. Важким чолом, мов по осінньому небі перебігали часті неспокійні хмарки. Карі, недовірливі очі, що рідко, здається, бували рахманими, під стріхою густих брів, впирались у бесідників, хотіли проглядіти їх наскрізь. А іноді займались жаром, наче вовчі, жевріли тихою таємною радістю, щоб за мить потахнути в бездонній, жалібній безнадії.

Може докучило йому нудне товариство резидента Гембіцького та посадника, бо слухав їх нетерпляче, хоч, запитаний, увічливо й докладно розповідав про особливості траншейної війни на дюнах, про дюка Конде й про подорож морем. Може хотів радніше бути з тими, що їм мав би щось сердешніше ніж куртуазійні речення сказати. На мить (завважив Ахіллес) спогіднів, глянувши на Генцеля Мокрського й обмінявся з ним коротким, лагідним усміхом. Згадав Ярослав, безжурні хлопячі роки в сірих мурах колегії й свого доброго вчителя реторики та поетики, тоді ще молодого ченця, що не вмів бути суворим до пустотливих жаків. І Левассер де Боплан утішав його своєю приявністю, адже ж

знались ще з Низу й цьому французові другою батьківщиною стали його, Теодотві степи й Дніпрові плавні. Ділив разом із інженером ті криваві й трудні роки на Подніпровю, пережив із ним капітуляцію Томиленка й Гуні, Павлюка й Острияниці. І обидва служили найхімернішому в цілій Європі володареві, Володиславсві IV, що їх обох милував як найближчих друзів.

„Чи говорив він таки з Мазареном?..” — подумав Ахіллес; адже ж лише для цього вивів козацький корпус, намовлений Пером Шеваліє, що стільки літ снував пляни про заснування „вовчої ліги” Франції, Швеції, німецьких князівств і Септентріонів.

Але нічого не міг вичитати Ахіллес з цього камяного лица.

— *Vivat Ladislaus Rex!* — кричали в салі.

— *Vivat Christina Regina Suedorum!* — відзивались шведські райтари.

— *Vivat Fridericus Wilhelmus Princeps!* — іукали бранденбуржці.

— *Vivat Gedanum semper librum!*

— *Vivat exercitus Saporoziensis!*

Капітан Хмельницький підвівся; лице його знову потемніло. Підняв разом з усіма кубок. — Він іде прямим шляхом і сам того не знає, — думав Ахіллес; — такими людьми кермує доля сама, виносить їх на гребіні хвилі, проте хто може знати: може це все даремні надії й він такий як і всі...”

Шаблі полоснули білим сяйвом древні мури колишньої орденської трапезні. Хмельючі воїни ревіли, їхні обличчя набрякали й очі мерехтіли від випитого вина й від заграва. Шаблі співно дзвеніли зняті вгору, щоб недоспівавши, мов поранені птахи, вмерти в піхвах. Де-хто, враз із капітаном, докучив собі цей синій чад. Мали його козаки доволі, на пожарищах здобутого Дюнкірхена, у захопленому й пограбованому обозі еспанських лицарів, у Парижі, у Венсенському замку. Пито скрізь, пито понад міру, так якби прагнули втопити у вині невимовну тугу, фатум непевного життя.

І в цьому сяйві шабель, що на мить вирвались мов стая вольних птахів, Хмельницький спостеріг когось, що вперто дивився на нього вже давно. Це було химерне почварне обличчя шотландського офіцера з регіменту Чорного Лева. Обличчя знівечене війною, примхою долі, що не дала смерті забрати із собою людини, а залишила її жити калікою. Воїна рубонула важка шабля, розкроїла чоло, перерубала ніс та уста, поки не ховзнулась на підборідді. Рана загоїлась, шрам побілів, але ніс був перебитий, так, що видавалось, це обличчя, відтінене сірою, виполовілою в сонці бородою, застиглим у несамовитій гримасі. Але очі, мудрі, живі очі, були скравками блискавиць, їм важко було опертись. Довгу хвилину гляділи воїни на себе, почерез гемін, чад і хміль. Один був

із одного кінця світу, із суворих скель шкотського Гремпіяну, другий із степових ярів України. Обидва кондотієри, обидва грачі з долею. І передчуття, дивне передчуття змусило обох здригнутись і капітана Хмельницького і рітмайстра Кіттуса.

— Ти не пеш, гей ти, Перебийносе! — Важко поклав шкотові на рамя свою правицю здоровенний Прокіп Шумейко, що вже шарпав гнівно вуса, добре захмелівши. — Чи бува, не любо тобі пити за короля Володислава й за королеву її мосьть Христину?...

— Я пю лише за одного короля, — проскрипів посміхнувшись шкот і загіб своєю рукою правицю Шумейка; він не випускав її й здавив так, що Шумейко зойкнув; — я пю завжди за короля Макбета, пий і ти, рітмайстре...

— *Vivat Macbethus Rex!*...

Шумейко мінився на обличчі. Йому хотілось уже сікти і він шукав шаблі. Але Хмельницький голосно його покликав. Шумейко стиснув тоді руку шкота, силкуючись бути чемним. Бренькнули бандури, на подвірю вже починали співати і Шумейків гнів розтанув.

Хмельницький, оглянувшись, побачив, що неприємного резидента вже виносили гайдуки, а посадник зісувався під стіл, украй паний. Тоді капітан дав знак рукою Ахіллесові.

Салю заволоівав уже густий туман важкого хмелю. Ніхто, братаючись і чоломка-

ючись із сусідом, виплескуючи вино із келиха в непевній руці, п'яно співаючи, не помітив, як воїни вийшли із-за стола. За ними, накинувши керею, поспішив Мрозовицький.

4.

Віддалювалася від них луна кострищ і гул п'яної мужви. Щоб тільки не поривались до шабель і не посікли шкотів та шведів, як у Парижі, де напившись, порубали гірзонів. Але залишено там тверезих та твердих, що не шкодуватимуть кулаків та палиць і сперіщать гультяїв. Бестію треба було цупко держати в руках, бо перегризла б сама собі горло. Могли б також, розгулявшись, порозгромлювати крамниці й міщан потурбувати. Але для забезпечення перед козацькою бурдою полишено добрих пильнувачів.

Три вояки йшли в ніч, геть із переляканого, сполсханого й сонного середмістя, до моря, на пустельне узбережжя. Вітер здіймався, пронизливий, осінній. Нехай холодить чоло, де роїлись думки за думками. І вояцький крок гулко гримів по пустельних заулках.

Чим була досі ця козацька сила, що про неї складано думи й вірші, що про неї слава йшла світами?...

Уміли сікти й плюндрувати, вміли напасти знечевя, шарпнути вовчим зубом, налетіти шулікою й відійти. Не вміли встою-

ватись у регулярній війні, не знали мистецтва облоги. Це була скоріше арс поетіка ніж арс белліка. Доброю школою був проте фляндрський похід. Виведено здебільша молодь, що знала досі тільки розбишачити в байраках та герцювати в Ногайському степу, або на Буджаку. А коли заревли колюбрини й фальконети, коли затряслась земля від ядер і картечів — заривались, мов сусли, з головою в пісок або втікали геть, чманіючи з дикого жаху. Не одного дезертира й боягуза треба було повісити, не одному поручникові розкрити лоба пірначем. Хмельницький сам підняв руку на не одного, розсікши дурного черепа. Нічого не було путнього: ні амуніції, ні зброї, ні гармат, ні саперів до копання шанців. Та за десять місяців зумів усе придбати. Здавив гадину трусливості залізною рукою, приборкав метушливих, навчив їх слухати. Ось де придалась учба під Валленштайном, Тіллі та Мансфельдом! Ось де згадав нераз доброго інженера Боплана із його мистецтвом фортифікації!

Дюнкірхен була тверда проба, але потрібна. Викохав зате капітан у пороховому димі, серед крові й зойків, серед стихеного ремствування по заслугі покараних, серед мовчанки вірних, легіони, що не бояться війни. Викохав легіони, що їх не посоромився би кращий полководець Німеччини та Франції. Викохав стаю дужих та смілих орлів, готових до лету. Придбав офі-

— Чим була досі ця козацька сила...

церів, що придадуться. Змусив їх вчитись од французів, грізонів і еспанців у полі і з книги, підчас перерв між штурмами. Во тільки у Фляндрії збагнув, як далеко zostались козаки з їхніми прадідівськими луками та вільною війною підїздів школи Івана Підкови й Сагайдачного. І це все треба було надробити.

Так розповідав капітан Габданк Хмельницький, ідучи до моря своїм розмашистим кроком, трохи згорблений, мов вовк.— „Ні, подумав Ахіллес, — поглядаючи на нього скося й слухаючи його слів, що падали коротко й вривчасто як посвист шаблі, — ні, він не родився на те, щоб боніфікувати хутір, закладати млини й пасіки. Він рожений для іншого”.

Немов рвучкі хвилі прозорого потоку, що рветься з гір у долину, розсипуючи срібні бризки об каміння й скелі, плили капітанові розважування. Наглили, бентежили, запалювали. Гай-гай, як виростає людина! Був колись звичайним затяжцем, трохи впертим, але хоробрим рубакою, не надто виривався поперед других, але коли сік, то сік до кінця. Інші гадали, що в ярославській школі здобув хист інтригування. Де хто не вірив йому — може й міг би продати товариша й брата. Аджеж підписав у Курукові видання Томиленка й Павлюка. А може вмів чекати? Проте добра була ця школа езуїта Генцеля Мокрського.

І Ахіллес признавався сам собі, що не

збагнув ще цієї людини до кінця. Все ще було темне довкруги неї, вривчасте: біг хмарок, проміні; темінь і знову веселка.

— Що ж робить король? — спитав капітан.

Ахіллес сумовито відповів, що король Володислав у дні, коли не докучає йому гостець, чвалує на ловах по уяздівських лісах, а потім з вечора до ранку бенкетує й розважається з жінотою.

Капітан схопив себе за голову.

— Це бабство знівечить його, зведе на ніщо, а добрий це король й іменитий король. Точить сам свою волю, мов той червяк дерево, і не встоїться шляхетським зміям. Лише війна врятує його й Річпосполиту...

„А він все ще *gente Ruthenus natione Polonus*“, подумав Ахіллес і сказав:

— Ціла корона в величезному непокою від листів, що їх король розіслав на війну. У Львові зібралось кварцяне військо, до Львова повезли гармати, а в Кракові лудвисарні день і ніч ллють нові серпентини й фалькони. На весні ждуть посполитого рушення.

Хмельницький спинився й глянув допитливо на Ахіллеса.

— І ти віриш, капітане, що король піде, що не зломлять його пани?...

Ахіллес знизав раменами.

— Не знаю. Це квола людина, химерна людина. Важко в неї вірити. Може й зла-

мають його ті всі Шолдрські, Радивили, Остророги, ваші Кисілі...

— Які вони там наші!...

— ..Любомирський, Опалінські... ось навіть Осолінський вже не той, що тоді був, торік, як конфіденційно з королем ми говорили...

— Гей, гей, тож бо то невчасно відійшов від нас старий Конецьпольський, — зажурено сказав Хмельницький, — тож бо то накоїв нам печалі. Я, коли до мене на дюни вість прийшла про його смерть, три дні мов топленик ходив...

— І півкопи еспанців посік із пересердя при штурмі, — посміхнувся Мрозовицький, що ввесь час мовчав.

— Земля йому пером! — І Хмельницький гукнув:— Шляхта! Гербові! Пяниці, різники, кертиччині рила! Нами, нами Річпосполита живе, козаками і черню! Ми їм під Цецорою й Хотином турчина погромили! Відійшов, зализуючи рани. Як львів стануло наших тоді під Хотином сорок тисяч, а їх скільки було? Шведів під Вовком на марних чайках на морі погромили! Чи чувана річ, Mater Dei, чайками галліони й корвети на абордаж брати!... Того не втнуть вони, псявіри, на перинах роками вилігуючись, фазанами обідаючись, перфумами обливаючись, збабівши до решти...

— Що тобі по панах, капітане, — промовив своїм м'яким, оксамитним голосом колишній паж королеви, Мрозовицький; —

ми їх на шаблях рознесемо, щоб тільки король був з нами...

— Скільки тисяч може виставити Низ на війну? — перебив його Ахіллес.

Хмельницький задумався. Чутно було шепіт моря, щс все ближчало

— Стоп'ятдесят тисяч рушить; всіх реєстрових, всіх випищиків, всю чернь і голоту козацьку, що по степах ночує, підіймемо. Морем вийдемо й сушею. Увесь воєнний плян маю в кишені. Але що з того, що з того?... Наша козацька сила без інженерів, без рітмайстрів, без гармат нічого не подолає. Темне ще все це, дич.

Туга була в його голосі Станули чад морем. Підходило, тихо шамшучи по піску, наче пес приповзало до ніг і лизало їх. Вал за валом ішов, грай-море гуляло, гостра брижа викидала з піною тріски, шкамаття, принесене здалека. І шуміло — треба було його перекрикувати. Ненаситне, роздавалось, куди лиш око зайняло, сіре, напнуте, лиховісне. Хуртовина йшла.

І Теодотова туга була мов це море, бездонна. Сам був із своїм болем за люту кривду від бутних, ситих і нікчемних панів, (може це кривда діялась йому, може королеві, може всім...), болем, що глухо роко-тав у душі, як полум'яні заграви завтрішньої бурі; сам був із своєю гордістю, що не давала жити спокійно й у дозіллі; гай-гай, нарікав на короля Володислава, що розважається ловами, пе вино і пестить

повій, а що мав робити, коли йому обтинали крила, коли чув, що він не король, а блазень, на ласці могутніх цього світу? Повинен був і він — Богдан, щоб забутись (і бувало це іноді) з чортівської нудьги в вині топити свою гордість, в обіймах куплених наліжниць находити розраду. Гордість була така, що запирала йому іноді духа, застилала йому очі кармазиновим чадом: горів, горів, може краще було, щоб згорів тепер навіки...

І Ахіллес збагнув, що залізо треба кувати поки воно гаряче. Вірити, чи ні в цього мужа — це була інша справа. Головне було те, що в ньому тліла невимовна жадоба чину, чого не було в других. З тієї громади чубатих рубак, що віддихали військовою, що їх знав у битві й у питві нещадними, невговтаними, з них усіх, лицарів тієї химерної, казкової засіки волі, він один імпонував йому своєю особистістю, своїм чуттям міри для людей і річей. Ахіллес і французький амбасадор у Варшаві, граф де Бежі, збагнули перші, що імя цьому мужеві — небуденність. Бо він один умів здавити в собі передчасний бунт гордої людини, бунт, могутній як рокіт грізного Бористену, закованого порогами, умів приборкати його розумом.

І Ахіллес, добрий знавець людських душ, тихо, мов мати до любої дитини прошепотів:

— Тільки війна, тільки священна війна

потрібна, капітане. Багато людей чекає її. Так Бог хоче, капітане.

І коли вмерли ці останні його слова в шумі моря, що як грізну вість посилало до берега пінні буруни, щоб неговтані припадали до піску й повертались ще більш розгнівані, ще більш ненаситні, Ахіллес сахнувся. І Мрозовицький, мовчазний красунь, відступив. Бо з капітанових очей бризками розсипалась полумінь. Біла, жорстока полумінь жаги, що її вже не сила вдержати в карбах. Вилітали на чоло дуги брів і знову бгались над орлім переніссям і світліло костисте обличчя під шоломом, немозосяяне блискавицями або відблиском січі і капітан Хмельницький ще тихіше промовив:

— Друзі мої, нас і предків наших поставив Бог як забороло, як вічний вал християнства. Хто за Бога, той піде зі мною, хто за чорта, з тим будемо мірятись!...

— Амінь! — сказав Мрозовицький, паж королеви.

„Школа Генцеля Мокрського придалася, — посміхнувся про себе Ахіллес, — невже він нічого більше не скаже?“...

Не легко було збагнути цю людину. Вона вміла в потрібний мент відбити шпаду, що пробувала розтяти темінь її душі.

Хмельницький стояв мовчки і дивився вдаль. Брижі прибігали до нього, лестились і рахманно відходили. Море чорніло. Горе було вітрилам, що мріяли в далині, змага-

ючись із хвилями, щоб добитись до пристані...

Це море нагадало Хмельницькому те друге — вольне, горде Чорне море, колиску слави, кудою ходили Олег і Святослав, Байда-Вишневецький і Самійло Кишка. Там, на його плесі, вилискували шоломи, фуркотіли в вихрі прапорці, там, у горобину, смажну ніч, бити зорями, прибігали над беріг запінені коні й іржали тоскно. Там степи братались із бурунами, там тримка від жаги земля заручалась із морем-царем. Там був уже Південь! Там був світ казок, шлях Аргонавтів до соняшної Колхиди й до лагідної Еллади, там оживали люди й звірі, бо там починався інший чудесний, сяйний світ.

— Ідемо, друзі! — весело сказав Хмельницький, зовсім злагіднівши.

— Ідемо, капітане, — луною відізався Станислав Мрозовицький, що ділив із ним потайні думи.

Ще далеко було до світанку.

III

СВЯТА ВІЙНА

1.

а похмурими баштами геданського арсеналу зійшла зоря, замерхтіла й погасла. Антарес увійшов у дім Козорога. Це віщувало славу, фортуну, амор. інженер Левассер де Боплан замкнув вікно. Кругом була ніч. По вчорашній okazji, а ці okazji траплялись часто в Геданумі, ще тріщала голова, хоч і звична до бенкетів за двадцять літ побуту у п'яній республіці.

...слава, фортуна, амор..

Смажні були роки служби у двох Ваз, що поширяли своє володіння на південь.

Інженер немало причинився до того, щоб здійснити сон варшавських володарів про імперію від моря до моря. Правда, до моря було ще далеко, але козацька вольниця й окраїни аж до Буджака приборкані, уговтані, заковані могутніми фортецями й городами, що їх самий будував. Але Іоса *deserta* зазначені на Боплановій карті білими плямами кишіли від збігців із-під ярма „короленят”, раз-у-раз спорхувала в тирсі іскра і дикий свист вітру важко було відрізнити від посвисту ватаг, що тинялися степами, готові засвітити пожежею бунту горобину ніч.

Невтомною вартою стояв на окраїнах Річипосполитої наново відбудований Кодак, де поляг колись Бопланів земляк, хоробрий Маріон. Але „**що людськими руками збудоване, те людськими руками збудене може бути...**”

Хто це сказав колись?..

Боплан, сидячи у вигідному кріслі, пробував серед цієї міщанської тиші, пригадати собі.

...розгром під Кумейками. Зв'язані козацькі вожді Павлюк, Томиленко... тисячі зрубаних голів. Варшава, Ринок... сльотний день... дзвони у фарному костелі... король з пожовклим від гістця обличчям, закордонні резиденти... хряск ламаних костей... посвист катівської сокири... варшавська, безжурна юрба... бенкет і голос п'яного

гетьмана польного: ніколи вже Русь не підведеться!...

І кілька років після того, коли за його, королівського інженера, плянами зирсла знов горда фортеця над степами, Конець-польський запросив козацьку старшину оглянути бастіони й машинерію підемних мостів. Дивились похмуро, мовчали, сопіли. І тільки один голос, глумливий та зловісний озвався по латині серед тиш: „...людськими руками зруйноване може бути..”

Боплан стрепенувся. Та це ж був голос колишнього військового писаря, що підписав видачу Павла Бута й Томиленка, сотника чигиринського полку, Богдана Зинівія Габданка Хмельницького...

Ні, ця слава, за шкварного поліття січей, бунтів і втихомирювань здобута, легка була, глиняна, непевна. Як і все там — у цій непевній, несамопитій країні, де все дише ненавистю, ворохобінею й зрадсю. Добре вчинив, покидаючи цей край. Нехай самі заходяться, щоб його вдержати в карбах. Нехай збирають славу. Він мав доволі її. Утомився дихати згаром воен і ребелій. Утомився від крові, що нею муровано замки над Бористеном. Утомив його степ, що вічно шепотів, вічно змовлявся, вічно невговтувався.

Маленький король Людовик, другого року по вступленні на престіл, оголосив

едикт про амнецію гугенотам-емігрантам. Могли повертатись у батьківщину з умовиною не творити політичних ліг. І Боплач на перший поклик рішив повернутись. Фортуна любила його. Щедрі короленята платили добре. Зміг би вже перебудувати замок дідів у Нормандії, прикупити ґрунту трохи під Руаном, щоб дожити остачніх літ. Там таки спокійніше. Збереження держав у банках у Антверпені та в Роттердамі, ба, навіть дозволив собі приступити до спілки арматорів, що закладали нову факторію в Гоа. Хто зна, може ще й сам подався б за море, до Нової Франції, у Канаду, де клімат, як казали, подібний до українського. Що ж до амора, про який говорили зорі, то мавши славу й фортуна, легко було й амор мати.

Тільки не тут і не там, де в полум'яну, жахливу ніч, під грізними, мовчазними зорями України тішився заєдно із своїми панями, польськими королевенятами красою українських бранок у час пацифікації Подніпров'я. Винен був, винен був, грішний, цій дивній країні багато.

І, немов переслідований влізливою думкою, сивий інженер підійшов до стола, добув оправлені у шкіру рукописи свого „Опису України” й ще раз, ще раз, пристрасно, наче б надробляючи втрачений час, почав скрипіти пером, черкати, виправляти написане й писати наново...

Здавалось йому, що за вікном топчуть-

ся, збираються й радяться духи Сулими, Остриниці, Павлюка — всіх тих, кого пережив він. І Габданк-Хмельницький, учень єзуїтів, той, що добірною латиною обіцяв руйнувати те, що його, вірного слуги Річипосполитої руками інженера Вільгельма Левассера де Боплана, було збудоване.

2.

Шляхом із Ельбінга прискакала пишна, заболочена від осінньої негоди карета і спинилась біля заїзду Св. Юрія, за діршавською заставою. При допомозі гайдуків з неї виліз вельможа, огрядний, буряколиций, вщерть розтрясений далекою дорогою, що з місця почав верещати поганою німецькою мовою на господаря, а підчас того, коли його голив цирулик і лакеї натягали високі чоботи, замовляв снідання, докладно обговорюючи кожну страву й вина. Ось де знали вже апетит маркіза Пера де Нуає, особистого секретаря королеви польської Марії Гонзаги де Невер, що нераз чвалував цією дорогою, за короткий час побуту своєї пані у Варшаві, до Парижа.

В пишній перуці, весь пропахлий перфумами та піжмами, бив власною сяйною від самоцвітів на перстнях білою рукою гайдуків і копав ногою невинного цирулика в живіт. Гнів його пройшов, коли подано нарешті трюфелі на французьку манеру, тучну качку й батерію вин угорсь-

ких та райнських. Підв'язав сервету над коронками і їв, кидаючи випучастими баньками гордих, сірих очей.

Себастьян Адерс, що ждав його у заїзді ще від учорашнього дня не смів сідати при ньому.

— Ти твердиш,— сказав Нуае, обчімхуючи зубами качине крильце, — що капітан Хмельницький нічого не втяв із кардиналом?... Коса найшла на камінь, до чорта... Кажуть, що цей Хмельницький проноза, яких мало...

— Не тільки нічого не втяв, ваша милість, але навіть до авдієнції в Пале Руаяль не був допущений, це мені доніс один із його офіцерів, нам відданий..

Адерс затирав руки, немов йому було холодно, хоч піч у світлиці тріщала.

Маркіз зайшовся од туку, що ряснів на його щоках.

— Не вірити, не вірити нікому! Мені в Варшаві говорили, що нікому з козаків не можна вірити. Під шкурою завсіди сидить вовк. Цю дич треба було б почетвертувати. Що ж ще казав тобі цей офіцер?...

Адерс кашлянув у кулак.

— Ясне й я сам не беру всього на віру. Проте цей офіцер божиться, що Хмельницький крім радника Телліе та патера де ля Рівери, секретаря кардиналового, нікого в Парижі не бачив. Піймав ото ж порядного облизня і був лютий мов тигр. Козакам у Парижі показано лише нові коро-

лівські людвисарні та гроби в соборі св. Дені..

Нуае зареготався. Він як живого побачив перед собою кардинала Мазарена і пригадав собі його слова: „Я прикидаюсь, я викручуюсь, я змягчую, я пристосовуюсь, наскільки мені це можливе, але в наглій потребі покажу, на що я здатен...” Ці слова залюбки повторювали в Парижі.

— Цей колишній лакей кардинала Колонни почуває себе тепер після здобуття Дюнкерки на верхівнях могутності. Йому щастить мов вішалникові, на Бога, але найголовніше те, що він вміє не надуживати фортуни. Руками Тюренна він держить Баварію й весь лівий беріг Райну, гострить ножа на Швецію, бо знає, що шведами можна користатись як струєю: трохи її — помагає недужому, забагато — може вбити, купує Венецію й Геную, нацьковує італійських князів, тримає в лабетах Фридриха Нассау в Нідерляндах.. до ката, хто перелічить всі ці каштани, що він їх вигрібає чужими руками з жару?..

— Я переконаний проте, ваша милість, що кардинал ніодного шеляга не дасть на війну з Портою.

Адерс добув хустину й старанно вичистив носа, трублячи при цьому так, що лакеї вибалушили на нього очі з переляком. Потім не чекаючи, щоб маркіз його запросив, Адерс сів на крайчик крісла, а коли це пройшло для зайнятого салатою

секретаря королеви непомітно, усадовився зовсім вигідно. Автім Адерс знав, що він у комбінаціях Визначних займає не останнє місце і зовсім не потрібно було йому понижувати свою гідність. Маркіз де Нуае покінчивши з качкою, узявся до юшки, рівночасно заглядаючи під покришки, де таїлись інші страви, щоб лоскотати себе вже задалегідь думкою про майбутню насолоду. Одначе це не перешкодило йому в політичному дискурсі.

— Війна з Портою, ясна річ — мрія недужої голови Володислава. Кардинал піддержує цей чад, бо Річпосполитої потрібує для своїх комбінацій із Септентріонами. Прийде час, коли він візьметься за приборкання шведських амбіцій. Володислав єдина людина, на яку кардинал може числити в Річпосполитій. Ось тут і виходить із тіні наш капітан Хмельницький..

Адерс слухав, нахиливши дещо свою щурячу голову й не спускаючи каправих очей із масного рота французького вельможі.

— Ваша милість гадає, що кардинал звязує Хмельницького із королем Польщі?..

— Не тільки гадаю, але я певен того. Наші шпіони не беруть грошей за дурно. Шеваліє переконав кардинала, що козаки це сила, на яку може в випадку потреби спертись не лише Володислав, але й сам кардинал в його плянах на Сході. Саме ли-

ше для того ходили козаки у Фляндрію, щоб переконати кардинала, що вони потраплять.

Адерс удавав дурнішого ніж ним він був у дійсності. Він знав, що Мазарен уже в січні цього року виступив у таємних листах із прсектом походу проти Туреччини й пропонував Володиславові IV стати у проводі армій. На весні він обіцяв йому військову допомогу, а в травні грошеву і то не лише із власних фондів, але й з державних. Проте одночасно кардинал заспокоював султана, що Франція не має ніяких ворожих намірів супроти нього, а до амбасадора де Брежі у Варшаві писав категорично, що поки війна в Німеччині не закінчена, нема мови про якісь химерні походи.

„...я прикидаюсь, я викручуюсь, я пристосовуюсь...” нагадав Адерс і собі, і справді, хто міг достоту збагнути всі пляни цієї амбітної людини в червоній мантиї?

Маркіз де Нуае докінчував обід і його починало збирати на сон. Він говорив уже повільніше, зморений, розмріяний прийдешньою солодкістю сну після клятих польських доріг і доброго геданського снідання.

— Війни з Портою ніколи не буде. Про це дбаємо й ми. У Парижі здається небавом скінчать із цим парвеню із Мазару. Тут, тимчасом, май, добродію, на оці капітана Хмельницького. Володислав божевіль-

ний, який нікому не загрожує, доки не дати йому в руки меча. Хмельницький — його меч. Це найнебезпечніша людина на сході. Про Хмельницького говорять у Варшаві все частіше. Коли кардинал дасть йому талари, він може засіяти бурю в степах. Засіяти й зжати..

— Хмельницький надто обережний, щоб гратись із вогнем, завважив Адерс.

— Не спиняйтесь на півдорозі... Коли треба — чини, що потрібно... Маркіз говорив і кловав великим, орлим носом. Лакеї готувались його нести до спочивальні. Адерс ілузливо посміхався.

3.

Без бешкету таки не обійшлося. Поручники Татомир та Ремигіян Сурін розкроїли собі під кінець бенкету — черепи, посперечавшись за Овідія. Рітмайстри раді були, що хоч свій свому розлущив макітру: скрили це від Хмельницького. Автім все було в порядку: козаків разташовано по сотнях у городському замку, частину на передмістю в наметах, капітанові хоругви лягли із шкотами в Артусовому дворі. Перед господою „Під великою головою”, де кватирував капітан, мушкетери несли варту.

Хмельницький розложив папери й пляни. Майстер геданського цеху людвисарів стояв перед ним, скинувши шапку. Капітан зосереджено переглядав рахунки, кликав

час від часу Мрозовицького розбирати дрібніше письмо.

— Чотири моздіри вилете мені, — кивав бистро, не підіймаючи очей, — та й фальконів із три здасться, вашою роботою хвалились бранденбуржці, курфірстові пушкарі. У Парижі ллють серпентини швидко, але з кривими дулами, цілять у бастион, а попадають в калюжу... Пороху знадобилось би для порохівниць ..

Майстер кивав головою. Знав козацького капітана, що платив добре, але любив мистецьку роботу.

— Нам би й мушкети знадобились, батьку, — кинув Гловацький, — сором один на людях: луками ще воюємо. На татарву ще йде, але тут висміють украй німці...

— Добре, Петре, будуть і мушкети, — глянув на нього, посміхнувшись любязно Хмельницький, — добре дбаєш, знадобиться...

— Чи, бува, не на новий контракт готуєшся, ваша милість, тепер до цісаря може?..

Барабаш промовив відливо, не криючи нехіті до тих усіх замовлень і ордонансів. Сидів, підпершись у боки, з кривою шаблею, дарунком Потоцького, на колінах, глядів вовком із-під лоба.

— Як надійде пора, то й підпишемо, — кинув Хмельницький, — а хіба без контракту нема потреби в зброї? Сам бачив,

вашмось, якими вийшли ми між чужі люди, лють бере — згадати.

Закусив вуса, очі метнули іскри, згадка про низове убожество смагнула його пугою. Наказав із пересердя двісті мушкетів поставити, щоб кузні день і ніч кували, всі шаблі погострити, списи обкувати, які ступлені, панцирі й шоломи виправити на ковадлах, чавуну наварити для гарматних ядер і партію бердишів купив, на півталяра більше давши, ніж московські ордонанси давали.

— А коли до дому гадаєш вирушати, вашмось, — перебив його Барабаш, — хіба досить товктись по чужині?...

— За жінкою затужив старий!...

Поручники захихотіли.

Капітанові майнула думка про Суботів, про Тимоша, про Юрася. Десь защеміло. Замерехтіло плоске, бундючне обличчя Чаплінського з одвислими губами й крутим, упертим лобом Ця одна згадка могла засліпити. Скипів ненавистю, знечевя, не міг здержатись:

— Шкода говорити, Mater Dei! (стукнув кулаком об стіл). Я сам залишив усе в дома, без опіки й догляду, але мені не про привату в голові, у королівській службі бувши. Хай мені не заікнеться ніодин про дорогу. Може тут ляжемо до весни на гібернах. Може звідси підемо просто на Львів, навіть і до дому не завернувши. А хто по своїй волі вирветься іти, чи других

намовлятиме, як собаку повішу, розсічу власною рукою...

Барабаш, що знав руку Хмельницького, зібгався. Хмельницький під Камбре п'ятьох його козаків повісив за мародерство, а йому на шанях, при всіх розкріїв пірначем лоба. Якби не похвзнувся пірнач, був би забив на смерть.

Рітмайстри Вишняк-Якубович і Нестеренко вперлись очима в Хмеля. Тут лише, на чужині пізнали його снагу. Звикли мозчати, коли сердиться. Краще самим наставити лоба — бий, тільки не говори! Контракту не хотілось підписувати, але боялись сказати. Коли накаже, пішли б все одно, але, соромно було перед поручниками і побратимами із козаків, що вони рітмайстрами будучи, нічого про завтра не могли сказати.

А гнів Хмельницькому минав так само швидко, як і приходив. Пригладив чуба, що впав чорним крилом на бліде чоло. Пройшовся по кімнаті. Брязкотіли остроги при високих чоботях. Офіцери допитливо стежили за ним. Як пси гляділи в очі. Станув, спершись на рапірі — очі стали ясніші, погідні.

— Може й хотіли б нас залучити тепер, по вікторіях... (посміхнувся, шось згадавши веселе), усім воювати треба, а вояків нема. Та шкода говорити. Не підемо ніде. Як король скаже, так і буде. Чекаю від короля вістки. На турчина підемо, хлопята

У Львові кварцяне вже стоїть. По велику славу підемо. Такої слави ще нікому не снилося. Дав би Бог королеві Володиславу ясний розум і тверде рішення... щоб не за-
ключували його пани-сенат..

— Розсічемо шаблями панів-сенат!..

— *Vivat Ladislaus Rex!* Віват наш милостивець!.. Барабаш чмихав ніздрями. Хмельницький спинився на ньому поглядом, але лиш на мить, потім наче б і не завважав його.

Ці всі — друзі, товариші панцирні, старі й молоді, сусіди із Чигиринщини й далші — буря. Тим лише сказати — йдемо — і підуть сатані в пельку, щоб тільки сікти, палити й гатити з гармат. Без війни не могли жити.

Мрозовицький знизав раменами й відійшов до вікна. Він не розумів, нащо капітан зводить людей надією на Володислава. Він не вірив у нього. Він не вірив у війну з Портою. Тут, у Геданумі, ще менше ніж у Парижі.

І нудьга, як осінній сірий день, закралась до нього.

4.

„Він тільки віддихає війною”, читав резидент Сініорії Арноні в листі від посла Тієполо із Варшави.

Хто ж не мав віддихати нею, зростаючи в димі гармат Хотина, 22-літнім молодиком стоючи перед брамами Москви, придивля-

ючись великій війні, що вже двадцять восьмий рік кривавила Німеччину, Богемію, Нідерлянди.. Та ж був свідком величі великого лева півночі, Густава Адольфа, був сучасником Тіллі, Валленштайна, Бернарда Ваймарського, Тюренна, Христіяна IV..

Слави прагнув король Польщі, великий князь Литви, Руси, Мазовії, Самогітії, той що його величали меншим по вікові, але більшим славою од Помпея — Володислав IV.

Це був воїн, інженер, але не король. А може він був занадто мудрий король для поляків? Видавався слабкий та чудернацький зі своїми мріями та плянами. Тому не терпів поляків, мріяв завсіди про шведську корону. Взагалі гадав, що він народжений тільки для великих річей. Адже ж дитиною був уже раз королем Швеції, а юнаком мало що не став царем Московії.

Він ввесь час маячив. „Це володар, — писав Тієполо далі, — що його розум увесь час діяльний, він завсіди спрагнений нового, він ніколи не ставить спротиву своїм пасіям. Це людина шляхетна, але опутана глянами, що видаються більш химерами ніж можливими до здійснення..”

З дитинства привчили його любити славу. Його малювали лицарем-переможцем, що поставив ступу на підбиту Московію, вершником, що чавить поганські полки, топографом на берегах Бористену, його називали поети Деметрієм, сином Ая-

тонія, який зміє корити всі людські пристрасті з хвилиною, коли починає думати про війну. Так, був розтратний і щедрий в обітницях, любив приставати з людьми низького походження, був спорзний і розпусний, був холодний до релігійних справ, був несталий у своїх поглядах, але була єдина справа, що її ніколи не образив своєю волею пристрастей — війна.

Духи кружляли над варшавським замком уже давно й нашіптували про славу й про велич: венеційський посол Тієполо, Олександр Ахіллес, музика Фантоні, данець Діоніс Будевайс. Ливонські лицарі, послі з Мультан, Волощини й Хорватії — всі говорили, що ніхто інший тільки Володислав має дати почини до великого діла. Що стоять наготові всі ближчі й дальші сусіди, що снастяться галліони й галери найсвітлішої венеційської Сеніорії, що рвуться коні вершників сучавських та яських, що у підбитих турками країнах чекають лише гасла повстанці-христіяни, що навіть цар Московії своєму „милому й дуже високому та найулюбленішому братові” Володиславові прийде з допомогою.

І сам король писав до папи Інокентія X: „У час, коли взесь християнський світ кипить невгаваючими воєнними діями, а спільний наш ворог старається розпалити ще більший вогонь, спалахує в мені бажання сповнити одну мисль, яка подолає погасити значну частину того вогню, а крім

послуження Богу й піднесення відданої йому церкви принесе велику пільгу Італії та іншим країнам...”

Та чи лише про те йшло? Битий у справах Річипосполитої знав Арноні, що за плянами великої й священної війни з турками таїться другий плян: приборкання можновладства шляхетського, а винесення стану посполитого, вкорочення волі сойму й сенату, а зміцнення королівської влади, знесення привілеїв польської національності й віри, а зрівняння всіх громадян Річипосполитої у їх правах.

Станеться те все, за що розпалено війну в Німеччині, за що воював Густав Адольф, про що мріяв Валленштайн, за що тепер змагається вожд „Залізних боків” — Олівер Кромвель...

Лютрові гасла, кинені тому зверх сторіччя, давали тепер буйні жнива. І, хто зна — чи ліпше терпіти могутність Порти, чи дозволити на грізний переворот, що заверне голови черні, зруйнує прадавні основи: владу сильніших і багатших над рабами, нікчемами й злидарями?...

Секретар королеви Марії Гонзаги, маркіз де Нуае запевнював Арноні:

— Не бійтесь, молодий друже, нехай ваш шановний Тієполо нашіптує химородні мислі хворому й півбожевільному Володиславові. Для нас важне те, що ви з нами, а ви — розум найсвітлішої Сеніорії, що її серце заступає ваш земляк у Варшаві. Ко-

ли ж прийде до діла, ми маємо вірний спосіб: польську золоту свободу, що прислуговує нашим друзям-сенаторам і послам. Пакти Конвента у статті 44 забороняють королеві на власну руку й без згоди сойму затягати війська з чужини та підіймати кварцяні полки...

І секретар королеви Марії, йовіальний і жорстокий француз, колишній прокуратор Парижу, що любив смашно попоїсти, але любив особисто допитувати винних у підземеллях палати Правосуддя, рубашно й голосно реготався.

Із півтемряви виступало худе й натхненне обличчя Дона Йоахима Альфари Гонзалеса:

— В Іспанії ще живий дух лицарів з-під Леванта. Кожний із нас мріє про священну війну з невірними, але ми прагнемо передусім утихомирити Європу, наховстати бундючну Францію й нахабну Швецію... Ваша мета — наша мета. Ваші шляхи — наші шляхи. І не спиняймося на півдорозі, друзі...

Його очі в глибоких чорних яминах палахкотіли. Він здригався, коли говорив про честь Іспанії.

Адерс стежив за ними з-під півзамкнених каправих і рудих вій. Цей голяндський шпійон, банкир і лихвар важив, що виграє він у цій справі.

— А коли король піде проти панів —

сенату й розірве пакта-конвента? Що тоді, ваша милосте, шановний маркізе?...

— Золото важче за химери мрійника, — посміхнувся маркіз; — хто йде до великої мети, той не вибирає шляхів...

Змова Визначних у Парижі, що до неї належали невдоволені неласкою кардинала полководці й прегарна дюкиня де Шезрез, двір королеви Марії у Варшаві, що снувала павутиння від Інфлянтів до Січі, польські Любомирські, Потоцькі, Вишневецькі, еспанські валідос, загони кондотієрів, розташовані по всіх кінцях Європи, готові були сіктись за кожного, хто більше заплатить, могутні двори Відня й Мадрида, врешті незліченні агенти й шпіони „Вовчої ліги” всюди й скрізь — ось друзі, що не перебиратимуть у шляхах.

— Єсть ще військо запорозьке, українське козацтво й капітан Хмельницький...

Арноні промовив це зовсім тихо й озирнувся, немов бачив когось, хто був схований у цій кімнаті.

— Спосіб знайдеться й на них...

— Відібрати їм гармати й гаківниці, — палко сказав еспанець, — в пень викосити, імя їхне вигубити...

Маркіз Нуае зітхнув.

— Ця гидра має таку прикмету, що всі голови, що їх зрубано, відростають після деякого часу знов...

Арноні вийшов із темряви й підійшов до стола. Скупе світло свічки лизнуло його

смагляве, ховзьке обличчя гадини. Він підняв брови.

— Кожну юрбу можна прирівняти до моря. Воно нерухоме, коли його щадить вихор. Тільки вихор може спричинити хуртовину. Кожну юрбу може підняти лише підбехтувач...

І всі в кімнаті знали про кого йде мова.

— Його треба усунути, тоді можна бути спокійним за військо запорозьке, за українське козацтво...

Нитки великої змови йдуть з Варшави, від графа де Брежі до Парижа, до кардинала. А між ними стоїть Хмельницький...

Маркіз де Нуае й Адерс кивнули головами.

Ще того вечора шкуратяна карета, щільно замкнена, запряжена цугом шпарких коней, поїхала попід Високою Брамою на захід, везучи агента королеви польської і Визначних, аматора смажених перепілок та древнього бургунда, маркіза де Нуае.

Себастьян Адерс лічив гроші, переслані йому королевою для акції в Геданумі. Дукати, цехіни, гульдени.

Наставала чорна, мов вугілля, холодна ніч. Містом вили голодні собаки, плакали бездомні діти, що примандрували сюди за армією жебраків із спалених сіл та городів, козаки шкоти й шведи з нудьги пили в австеріях пиво і грали в кості.

5.

Гондіус малював свою старшу доньку

Ганну. Посадовив її на тлі темних, брокатових драперій, де, до речі, поставлено статую Артеміди. Грецька богиня вирінала на полотні, за брокатовими лаштунками далеким юним посміхом, ледве стримуючи розюшених псів, що рвались на звіря, в таємничий, чудесний гай. Артеміда була — блиск, порив і юність.

Ганна сиділа гордовито й статочно, як того вимагала мода. У рудому волоссі блищали, як і тоді, на учті, діамантові шпильки, сніговий туго крохмалений комір підпірав підборіддя, руки відбивали від важкого мережива парчі, що мерехтіло у важкій сукні зловісним зеленавим блиском. І на устах Ганни блукав посміх далекий моз заграва влітку, наче загублений серед темної ночі вогник. І в очах таїлась сторожкість. Очі — свічада душі — відбивали шалені думи, покищо вривчасті, щолиш народжені, але вже зловісні як темінь ночі.

Гондіюсові не легко було схопити цю дивну мову очей. На полотні вже кублився вогненними зміями старанно зачесаний волос; від діамантів і полум'яної рудої зливи голова була обнята пожежею. Але глиб зеленкуватих очей була все ще незбагнена. Гондіус сердився, затирав фарбу, починав наново. На його полотні ці очі все ще були мертві.

Майстрові учні сиділи, хто де — на стільцях, на куфрах, на нагорненому мотлоху

просторої майстерні. Їм Гондіус заборонив малювати доньку, доки сам не докінчить портрету. І вони, зачаровані жінкою, що сиділа, обнята мягкістю брокату, осяяна все тим самим посміхом, стежили за майстром. Для Обаля цікаво було, як Гондіус, переймаючи спосіб голяндських майстрів, кладе важкі, чорні тіні, щоб у мить їх несамопитий холод осяяти раптовним, але як провесна лагідним промінем життя; Ранке вчився, як треба винаходити спокій розхвильованої лінії, а Сідлецький ділив свою жадобу збагнути секрет майстерности із зачудованням перед жінкою, що змушувала його завсіди паленіти й давити пристрасть, що віддавна точила все його ество.

Гондіус малював зосереджено, мовчки, час від часу кидаючи якесь слово, вирване з громади думок; іноді знечевя починав наспівувати старовинну голяндську пісню, щоб за мить її увірвати. Це вже не був стриманий, солодкаво чемний лестун, пильно надслуховуючий конфідент, діловитий крамар підслуханих думок, задумів, ловець не обачних слів, зрадливих, із-за хмелю вигуків. Тут він був собою, був паном. Тут ніхто йому не смів наказувати. Тут не треба було мати чемно усміхненої личини, осьде у цій майстерні конфідент королеви Христини був мистцем Гондіусом, мистцем із ласки Бога, що тільки з Богом правується за волю: пронести мов найдорож-

че полумя, Богом даний талант чи дати його нікчемній суеті на поталу.

— Чи не доволі, батьку, — промовила надокучивши собі, Ганна, — засиділась, мурашки біають...

— Ще трохи, ще трохи, поки світло не вмерло...

Гондіус приспівував, відходив і знов зближався до полотна, доторкувався до нього кистю й кидав кисть, брався за другу.

Навшпиньках увійшли люди в майстерню. Це був капітан Хмельницький із найближчими друзями — Гловацьким, Усевичем, Мрозовицьким та Ганджею. У чорній одежі стояв поруч нього Ахіллес. І орлевидий чернець Мокрський відбивав від козацьких жупанів своїм габітом.

Хмельницький закамянів. Перед ним, у глибині майстерні, проти високого вікна, що ним било непевне осіннє сонце, була з'ява. Цю дівчину бачив колись давніше, мимоходом, заклопотаний справами затягу, передаючи через Гондіуса листа до шведського рицаря Магнуса да ля Гарді. Тоді якось і не завважив її. Тепер вразила його своєю красою. Тягнула до себе своїм дивним посміхом, своєю красою. Тягнула полумяною головою чортиці. Знав багато гарних паній, але ця краса була прикра, небезпечна й болюча, як доторк до вогню, до отруйного квіття, як вино, що дурманить.

Гондіус завважив гостей. Обличчя скривилось непевною, лестивою усмішкою. Портретування скінчилось. Не радий був навіть, коли підійшли й дивились на полотно, де була як жива ця полумяна з'ява, що вже підвелась, говорила й шаруділа важкими сукнями. Бо що, до ката, могли ці шорсткі вояки, ці рубаки із краю світу, із Диких піль розуміти в найніжнішій справі світу — мистецтві?...

Учні поспішили накрити портрет ганчркою. Майстер витирав руки од фарб.

— Дивна єсть ця школа голяндських мистців, — сказав Мрозовицький, — дивишся і не можеш начудуватись, як оживає людська душа на полотні, в рівній мірі, немов математичною формулою, розділена між світлом і тінню. Це не Рубенс, що накидає тілища без міри й числа, щоб тільки вразити пишністю й розкішшю, шафує світлом, розкидає барви. Міру мистецтва знали тільки в Італії, а тепер хіба лише в Голляндії..

Гондіус здивовано поглянув по козацькому поручнику. Цей посміхнувся.

— Кілька років тому зустрів я в Ротердамі мистця чародія, чоловіка м'якого й безталанного, але Бог йому кисть вложив у пальці. Він учив мене дивитись і вміти відрізнити маляра Богом натхненного від ремісника.

— Хто це такий, ваша милосте?...

— Майстер Рембрандт — тихо відповів

Хмельницький закам'янів...

козак. І хмарка пройшла по його ясному чолі, хмарка по химерній людині, що жила між тупими людьми і все життя змагалась за визволення від прикрої, непевної долі.

Гримлячи острогами й шаблями, розсідались козаки у майстерні. Немов не хотіли покидати її лагідної тиші. Бліда Артеміда поривалась із псами вперед. Золоті зайці плигали по складках брокату. Пахло фарбами. Із кону зійшла Ганна, пройшла повз Хмельницького, потуплюючи очі, як велів обичай, вийшла а пустотливі проміні здоганяючи важку парчу, що шаруділа за нею, змагались із золотим пилом.

А Хмельницький, воїн, що не знав від років тремтіння душі, схвильованої непотрібною пристрасстю, збагнув, що в цій кімнаті на нього чатувала спокуса. Щастя бо могло бути не лише в славі, викоханій у таємних задумах, не тільки в кипучій діяльності вічно нового й незнаного спрагненої людини, але щастя могло бути й у знехотя киненому посміху, нехай зрадливому, нехай короткому як спад блудної зорі, але любому як усе те, що не може здійснитись.

Але вмів здавити непотрібну думку, увязнити її, як молсдого орла, що роздирав груди, шарпаючись на волю. Про щастя не смів марити. Щастя було для інших. Він же покищо прагнув лиш могутности.

6.

Він ще не знав себе. Він ще не знав до чого він іде, він ще не вмів би окреслити тих усіх дум, що гнівним чарторием шаліли в його душі. Він ще й не знав, хто його справжній друг. Він накипав: це було як наближення далекої хуртовини, що тільки починає будити захмарене небо глухим рокотом грому, блідими, німовними відблисками зорениць.

Не було ще часу знайти себе, впорядкувати все те, що кублилось вогненным роєм у надрах душі. Війни та січі, турецька неволя, зтяги під різні прапори, суховій над степами, що запеклись кровю, вичікування й непевність, стільки стихій шумувало довкруги, стільки вихрів змагалось із собою! Теодот Габданк-Хмельницький ще не вмів сміти.

А тут чатували на нього. Знав, що вчора був осьде, де Нуае, секретар королеви Марії, що перед нею сам король мусів критись із своїми плянами. Лиха баба комбінувала, накладала з еспанцями й цісарцями, змовлялась із магнатами, не терпіла кожного, хто ставав наперекір її замірам. Де Нуае їхав до Парижа, щоб звістити те все, що Хмельницькому й амбасадорові де Брежі вдалось вчинити для справи святої війни.

„...в цій війні потуга Еспанії надщерблена, але не зломана. Еспанія підве-

деться знову. Швеція — союзник Франції, але небезпечний. Маючи Лівонію, Карелію, Фінляндію й північну Німеччину, де її сила ще зросла по останніх воєнних сукцесах, де королівство загрозить кслись його милості дуже християнському королеві Людовикові XIV., Септентріони — єдина сила, на яку могла б спертись Франція. Але й тут треба вміти вибрати союзників. Московія — дичавина. Семигород — турецький підніжок. Річпосполита, перебуваючи в ярмі королевенят, забула серед вигоди й розкоші, що Бог поставив її бастионом на межах християнської Європи...”

Так писав Хмельницький із воєнного табору у Фляндрії по закінченні кампанії до радника Телліє, секретаря кардинала Мазарена.

І тепер у тиші Гондіусової майстерні, коли вперлись у нього чорні вуглики очей патера Мокрського, коли вірно гляділи на нього його товариші козаки, коли не зводив із нього очей Ахіллес, про себе меліючи думи, круто спинився капітан Хмельницький. Тихо умер брязкіт його лицарських острог.

— Дрімає велика міць на сході. Дрімає мов лев, та страшна буде та хвилина, коли лев заричить. На весь світ його рик почують, на всі сторони. На тривогу бундючній Порті, на пострах усім невірним На Чорному й на Середземному морі. В малій Азії,

в Палестині, в Нумідії. Бо станувши при своєму мужньому королеві рицареві Христовому, Володиславу, вдарить з імпетом небувалим нація козакоукраїнська на бісурманський світ. З Володиславом, володарем-воїном рушить і Венеція Ракочій і Мультиани й Волощина рушать. Займеться Хорватія й Сербія полум'ям ребелії проти-турецької. Під знаком хреста браття наші православні греки і всі християни, під чоботом яничара суцї підведуться. І буде це вікторія нечувана, в анналах ще ніколи не записана. А козацьке лицарство — союзом націй дорогу до вічної слави покаже, в першій лаві до наступу під Христовим прапором ідучи...

Повіяло вихром із моря. Сурми й літаври заграли. Прапори й бунчуки розмаяв південний суховій над полками й корпусами. Сколихнулась земля, заспівали дороги. Крикнули злякано кречети під хмарами. Запеклось сонце сходу на гнівних колюбринах і фальконетах. Рушили у грім барабанів мушкетери. Заїржали аргмаки кавалерії, пишної й барвистої, почувши вопит. Переступили перші стежі Дністер, Прут, Дунай. Брама Азії й Африки відкрилась перед переможцями. Знову сповнялись мрії Ричарда Львиного Серця, Людовика Святого, Балдуїна, Господень Грїб падишахів та богдыханів визволявся від лютої наруги. Чудесні столиці спалахнули гніздами самоцвітів: Тегеран, Істамбул,

Багдад, Дамаск, Калькута, Пекін. І над пісмісяцем мечетів, над капищами поган, над пагодами Брами й Будди заяснів знак вічності, знак Джерела чистого, знак Сина Божого Тріумфатора.

Була пізня година. Гулко кричали варти. В Артусовому дворі не розходились гуляки й п'яниці Віква Господи „Під великою головою” були темні, сліпі, крім одного: на самій горі. Там ще не спав капітан Хмельницький. Міряв, самітній і похмурий маленьку кімнату раптовним кроком. Було тісно йому тут. Спрага докучала. Клекотало у грудях. Палило їх. Відчинив вікно, — вихор із моря, осінній, хуртовинний, прелютий смагнув йому чоло. Далеко на сході була Варшава. Там десь, у замку, не спав, терпів на гостець, а може забавлявся з наложницями король. Там десь, у своїх світлицях писав листи до кардинала амбасадор граф Микола де Флессель де Брежі. Відсовував Річпосполиту від Еспанії й Австрії, докінчував діло склееного ним миру у Штундорфі й Бромсебро. Там — у Варшаві також, мабуть, не спав ще резидент найяснішої Сеніорії Тієполо, другий після Брежі, приятель Хмельницького. На півночі — за морем, в бібліотеці упсальського замку дискутувала, мабуть, юна королева Христина із філософом Декартом, королева — причинна. Ще далі, зовсім далеко, не дрімав, мабуть, ще чоловік, до якого Хмель-

мицького щось тягнуло, до якого мав пошану, подив, може навіть заздрість — Олівер Кромвель. Цей умів відважитись. Цей перейшов Рубікон. Не даремно Хмельницькому стільки розповідав про нього у таборі під Камбре його агент, мандрівник Броун.

І знову було темно, вітряно, самотньо.

Хмельницький кинув оком на недописаний лист. Глянув на розгорнені книги: „Інструкція для облоги фортець” Целляріуса, „Підручник для шику піхоти”...

Нетерпляче здавив долоні, аж хрустнули сугуби. Тріснув дверима, важко зіштовхав по сходах, що рипіли серед темряви. Опанчу рвонув вітер. В льоху Артусового двора сиділа варта, граючи в кості на бубні. Мушкетери зірвались, віддали шану. При столах, далі, за димною мрякою розсілись шкотські одоробала Бранденбурзький поручник обняв маркитанку Марту. Шкоти, з регіменту Чорного Лева, співали все тієї самої своєї пісеньки:

...Фатум тягне до війни,
це фортуна — пані...

— Хмельницький, Хмелю!... — гукнув п'яний Ведмежа Нога, зочивши капітана, — ходи, побесідуємо. В нас весело....

— До нас, лицарю! — писнула Марта.

Але Хмельницький нетерпляче знизав раменами, завернувся й пішов геть.

Не звикати було до самоти, до безсонної ночі. Свічка танула, чадно було від її нагару. Вогник блукав по гардах розвіша-

них шабель і рапір, іграв з різьбою на пістолях. Капітан сидів довго за столом, з терпким, мов у ката обличчям. Був бо катом для себе самого. Кував години самоти як лезо шаблі.

Коли б міг знати, що готує йому фатум? Коли б міг розрубати його постановою, як мечем, гострою й немилосердною!

Було все ще темно. І в душі і над цим тихим містом, над морем.

Тільки над ранком Хмельницький заснув. Спав горілиць, розкинувши руки, коротким вояцьким сном. Під головою було сідло, як у поході. Хмуре було його обличчя, жовте, нездорове. Проміні, продершись несміливо крізь вікно, пестили вилиці, чоло, важкі повіки, затиснуті уста. І здавалось тоді, що спляча людина лагідніше та крізь сон усміхається.

IV

В СУЗІР'І СКОРПІОНА

1.

Минали дні. Соїмові роки в Варшаві вже почались, як донесли мандрівні купці. На Волі зіхались послы з усіх кінців Річипосполитої, з таборами, жінками й дітьми; в Варшаві стало глітно й шумно, надиво войовничі, прибували пани-послы й сенатори, легко хапались за шаблі й вповідали на голос послух божевільному королеві. Були бо три завдання у королевенят: зменшити ще більше королівську владу, скоротити ще більше його доходи й не дати йому зброї до рук, щоб раз на завжди відхотілось йому авантурничих плянів та небезпечних комбінацій. Партія коро-

леви розгорнула широку діяльність; не шкодовано ні золота, ні меду, ні обіцянок. Обдаровувано панів щедрими упоминками, поєно челядь і чернь до смерти, роздавано староства й ґрунти на Подніпровю кожному, хто хоч трохи виглядав на невдоволеного політикою короля. Він бо шляхту хотів замінити у хлопів, а хлопів пошити в гербових — агітувала партія королевиенят і королеви на передмістях, де пили, бенкетували й викрикували чубаті бутні пани, називаючи себе нащадками римської республіки...

Хмельницький ще того ж вечора, довідавшись про настрої послів, написав листа до Й. М. короля. Коротко звітував про подорож із Франції, про стан корпусу, нагадав про розмову з квітня минулого року, коли то обіцяно було виплатити козакам залеґлість, віддати гармати й чайки та збільшити реєстр до 12 тисяч. Вкінці благав короля держатись гостро із ворогами, бо козаки залізною стіною стоять за ним і стане їх ще більше, щоб раз на завсіди шляхетську сваволлю наховстати, лишень треба, щоб король його милість не відступив від раз даного слова й вольності правданні, славним королем Стефаном Батєрієм дані, повернув Низовикам і, встоявшись замахам лютої гадини королевиенят, разом із усією Европою (а принаймні із вірними святій справі народами й їхніми володарями) на Турчина виступив, несмер-

тельну славу собі й воїнам, йому відданим, цим чином блискучим стягаючи. Він же — капітан Габданк-Хмельницький із усією козацькою старшиною лежатиме в Геданумі на гібернах, терпеливо ждучи королівського наказу, готовий на перший поклик виступити в похід, щоб на Буджаку, чи ще може в Кам'янці або в Хотині, з усім низовим рушенням зеднатись для протитурецької акції.

Цього листа, зашитого в шапку, передав Хмельницький вечором Ганджі, щоб його з бравим драгуном із роти Ремигіяна Сурина, Котровичем, вислав до Варшави.

— Скриню суплік далось б написати до короля, — говорив Хмельницький до Усевича, що був із Мрозовицьким при ньому в господі, — але ж завчасно, нехай перше переборе шляхетську бестію. Дай Боже, йому, крихкому, сили проти тиранків...

Хмельницький любив його — того химерного володаря. У закутині залізного серця шарілась тепла, лагідна жарина. Любив цю хвору, по дитячому веселу, по жіночому сумну, змінливу, химеродну людину. Вірив у неї. Вірив у неї, з того менту, коли побачив її в варшавському замку, в чорних шатах, у гупелянді французького крою, у касторовій шапці із пірцем на великій голові, з діамантовим ланцюгом на шиї. Був тоді Володислав хворий, чи від гостця чи від недіспаної ночі, жовтий, тяжкий, чужий всім. Хмельницькому шкода

було його — мов рідного брата, шкода, гей, сказав би тільки слово, посмів, а — рознесли б на шаблях всіх його лестивців, що за пазухою ножа носили на нього.

Вість про роки у Варшаві змусила Хмельницького спалахнути Зпозарання оглянувши всі козацькі табори й кватирування, побував у кузнях, де гартувались дула на мушкети, у людвисарнях, де лили картавни й фалькони з написом „Chmelnitzki te fecit”, крикнув на поручників, щоб не дзвали людям бабіти, розпиватись; двох харцизів, що товклися за пригорщу сережок та перстенів наказав киями за шахрайство бити, а хто б у таборі лихву або пянство заводив, прикувати на три дні до гармати.

Взявши коня, із Мрозовицьким та Усевичем із табору причвалував до Артусового двора, оглянув козацькі гіберни, попробував у кашоварів страви, переговорив із Леслеєм, шкотським капітаном, із Яспаром, бренденбурзьким рйтмайстром і далі помчав до пристані, до контуару французького купця Ляссаля, що до нього лист від Пера Шеваліє, друга у Парижі, мав прийти на капітанове ім'я і вернувшись, перекусив наскоро та знову писав листи, або диктував Усевичеві Писав до кума Станислава Кричевського, до галицького друга ще з походу в Семигород з Лісовським, Семена Височана, до Івана Виговського в Луцьку, до амбасадора Тієполо і графа де Брежі, до радника Гелліє в Парижі...

...Осінні вітри розгулялися на морі. Від кількох днів стояли сильні шторми, біля Ругії розбилися два кораблі, від тижня не приходили до Данціґа голяндські та французькі газети. Під зиму не було б гаразд виходити в похід, але все одно, раз відсурмлено, треба було йти. Турчина навіть легше бити на снігу й Сиваш легко переходити по леді козацькій кінноті. Після вікторії у Фляндрії, здавалось Хмельницькому, що війна з татарвою та з турками буде легкою, тим більше, що така сила проти них вставала.

Петро Гловацький, рйтмайстер, відвів Мрозовицького до високого вікна, що займалось приморозком. Сонце криваво горіло за срібними візерунками.

— Кепсько буде, коли короля зламають магнати. Гірко буде капітанові пережити це...

— Шкода говорити, — промовив Мрозовицький, перейнявши укохане капітаном прислів'я; — він вірить у свого Володислава як у Бога. А цей Марс ніщо інше як спорзний Сатир...

Гловацький схрестив руки на панцирем закутих грудях.

— Оповідав Ахіллес, що електор Бранденбурґу, курфїрст Фридрих Вільгельм, володар бистрого розуму й твердої руки. Хоч молодий, а далеко піде.

— Цього не знаю, — відповів Мрозовицький, — знаю лише, що простий вояк, трибун із люду, безіменний чернець більше

сьогодні зможе, ніж коронована голова. Олівер Кромвель, Мазарен... Батько Хмель не одважиться й снити про таке... а міг би, міг би...

І Мрозовицький-Морозенко зашепотів палко, відкриваючи серце, смілими мріями скипіле.

— Був колись у імператора Фердинанда генерал Валленштайн, знаєш його, ріт-майстре? Коли Густав Адольф розгромив цісарців у пень, аж із жалю старий Тіллі помер, Валленштайн цісарство рятував. Зорі йому це віщували. Але й попри фатум йшов, спалахнув волею як багаття. Розгромив союзників Швеції, звів під Люце-ном бій, що в ньому Лев Півночі впав, опанував Чехію, Шлезьк... Хотів прогнати всіх чужинців із Німеччини, змести всіх князьків та королевенят, великої справи підоймався, великі мрії викохував, не ждав на призвіл Фердинанда, як наш батько на призвіл Володислава чекає...

— Але смертю за це заплатив, — похмурно промовив Гловацький, — я тоді в Празі стояв із затяжцями. Згодом мені полковника Бутлера, що Валленштайна вбив, показували...

— Проти зір не міг іти. Погасла зоря Валленштайна, дюка Фридлянду, але може зійшла вже зоря Хмельницького, сотника Чигирину...

Замовкли обидва. Скрипіло перо Усевича. Капітан диктував вривчасто, швидко,

що навіть Усевич, битий в письмі, не міг поспівати.

В кімнату вбіг Ремигіян Сурін, низькавий драгунський поручник із золотим чубом. Боявся приступити до капітана, що важко підвів голову над паперами. Сурін був блідий.

— Що таке, поручнику?

— Вашність капітане, Котровича наїшли хлопята за Лангартовою брамою. Мертвий — шаблями посікли сердегу.

— А листи?

— Нема, капітане...

І Ремигіян Сурін відступив, боячись, щоб батько його не вдарив із пересердя. Але Хмельницький мовчав. Дивився перед себе, не бачив нікого. Кинуту йому рукавицю в обличчя. Чатували на нього, чатували скрізь — між чужими й між своїми.

Перехопили його листи до короля, таємні листи. Не хотіли, щоб король міцніше станув на ногах, почувши силу легіонів Хмельницького за собою.

Гондіюс, конфідент королеви шведської, писав того вечора кавалерові Магнусові де ля Гарді, що його приїзд до Геданума конечний. Хмельницький бо виглядає на мужа рішеного діяти, наперекір усьому.

2.

Партія шахів ішла далі. Шамшів пісок, одмірюючи години, тихі години в Гондіюсовому домі. Свічі запалювали карма-

Зиновим блиском очі Гондіюсових предків, що статечно визирали з поза золочених рам. Горів ватран і тріщала соснина, вистрілювала розжевленими скалками. Затишно і тепло було тут, у патриціянській господі, за цими високими вікнами, при вині, що грало в келихах, при шахах, королівській грі. На дворі змагалась осіння негода: даремно виглядали морці Ельмових вогнів, прикро було бути на морі в цю пору.

Вільгельм Левассер де Боплан, чекаючи на свою чергу до шахів, підійшов до величезного глобуса, поритого дрібними буквами. Моря, ріки, озера, країни, міста й фортеці рисувались на ньому таємничими викрутасами й цятками, розкриваючи диво всесвіту. І цей глобус, проєктований Бопланом, рили Гондіюсові учні на хосен завойовникам, купцям, морцям і політикам. Боплан торкнув кулю, вона почала звільна вертатися.

— Китай... Монголія... Тибет — колиска Тамерлана... дрімуча Сибір... шлях орд Атиллі... гуни, готи... вандалі... свєви... Україна ближче. Московія — простора країна півночі, велика глуша між Європою й Азією. Волга... пустельний край Надкаспія... Татарія... Крим, Палюс Меотидський... тиха ріка Танаїс, Доном посполито звана... і там живуть козаки... На півдні величні гори Кавказу... *Loca deserta* при гирлі Бористену, ось-де вже топче тирсу степів бистроногий козацький кінь... Молдава й

— А Україна, це все те, що тягнеться від Волині...

Волощина — васальства Порту... А Україна, це все те, що тягнеться від Волинії та Подолії аж за Дніпро... нинішній палатинат Києва, Чернигова, Брацлава... але це ще не вся Україна... вона сягає за Карпати, аж у Семигород, до Тиси й звідти ген по Танаїс.

— В моїй книгозбірні, — промовив Гондіус, гріючись біля ватрану, — знайдете універсальну космографію пана Тіве й зовсім певно Агріппу д'Обіне з його історією, коли, інженере, хочете доповнити ваші відомості про цей чудесний край...

Боплан посміхнувся. Хто ще міг доповнити відомості про Україну йому, що двадцять років проміряв її вздовж і поперек, вивчив її люд, простудіював усе, що з Україною було колинебудь звязане? У той час, коли панове Тіве та д'Обіне з книг вивчали цю землю, він, інженер, вояк і політик тягом двадцяти років намагався збагнути душу цієї дивної землі та її мешканців у натурі. Але він хотів інтригувати похмурого еспанського гідальґа, дона Йоахима Альфару Гонзалеса, геданського резидента таємничого дона Кастеля Родріґо, амбасадора Мадриду в Варшаві, куди вислано його для перестудіювання заплутаних справ Септентріонів. Еспанець виростав у кімнаті хижим кондором. Крила його киреї стовбурчилися і тіль їх чудернацько рисувалась на килимах дужими вимахами. Хмурість чорного Ескуріялу, притьмареного сумерком імперії, приніс сюди кастилієць.

Ахіллес, що грав із патером Мокрським у шахи, як звичайно щовечора, з цікавістю підвів голову.

— Ваша милість знає, — дещо неспокуючи, посміхаючись йовіяльно, говорив Боплан, — що на цих просторах над Дніпром височилась колись могутня держава Києва, а нею володіли князі, яких кров тече в жилах французьких королів, внаслідок одруження короля Генриха I. з Анною, донькою могутнього Ярослава. Ця держава доходила до Дунаю, впиралась у кавказькі гори, а на півночі сягали аж до Білого моря... Це Святослав, один із основників імперії Києва, Цезар Русі, корив племена Болгарії й диктував умови східньоримським імператорам...

— Королі Галича й Володимира приймали корону від Христового намісника, — докинув стиха патер Мокрський, не відриваючись від шахів.

Еспанець байдуже слухав, кивав головою. Гордовитий, призириливий усміх бликав його сухими устами.

— Дивна річ, — сказав він, — нація, маючи таку велику державу, не вдержала її й перебуває, як ви самі говорили, під ворожим пануванням...

Боплан запихкав сердитіше.

— Україна завсіди прагнула волі. Останні сімдесят літ в Україні це роки невгавних воєн і ребелій проти польської кормиги. А щоб знати, чому Київ упав, не слід забува-

ти, шановний лицарю, що ця нація боронила власними грудьми цілий християнський світ проти невірних... Україна мала своїх Егмонтів...

Еспанець зморщився, але з чемности не сказав нічого.

— Северин Наливайко, — продовжував Боплан, захоплюючись, — один із них. Він умер на варшавському ринку лютою смертю: його зварено живцем у мідяному баку...

— Згадайте, мості інженере, криваву вечірню Трясила, учинену полякам, — перебив його Ахіллес.

— *Resurregare aut mori!* Таке гасло козаків! По двох останніх реbelieх Павлюка й Остриниці можна судити про непохитну волю козацької нації визволитись із під польського ярма, не дивлячись на криваві трибунали, що їх вчиняють губернатори Наддніпрянищини, польські коронні гетьмани...

Нещадний вогник блимнув в очах еспанця.

— А може по таких лазнях ці ваші гези Септентріонів укоїлись раз на все?...

Боплан grimнув кулаком по столі, аж пролилось вино й збагрянів.

— Ваша милість, шляхетноуроджений лицарю! Живемо в часах, коли багато народів пригноблених та поневолених рвуть кайдани й підносяться з упадку: Нідерланди, Португалія, Неаполь, Богемія, Каталонія... одні успішно, другі ні, але всі з одна-

ковою жагою волі! Час працює для України, і ви згадаєте моє слово, милостивий пане, що за рік, за два, Україна буде вільною республікою, як стали нею Нідерланди!... Де пролилася кров за волю, там воля мусить прийти!...

Обгоріле поліно в ватрані тріснуло, іскри роздалися і снопом бризнули по кімнаті. Від їх малинового сяйва спалахнули на глобусі *Loca deserta* України. Тясьмин, Кінські Води, Жовті Води...

Згадка про Нідерланди, двічі вже кинена необачним інженером, що захоплювався й іноді не вмів володіти собою, вщерть вразила дона Альфару Гонзалеса, що бився колись в армії Спінолі й пережив ганьбу здачі Бреди. Гнів палахкотів його худим обличчям. Та політичний глузд не давав йому висказати того, що думав.

— Польські королі мають клопіт із наддніпрянськими провінціями, це нам було відомо. Проте не гадаю, що ця степова химера буде такою вже страшною для Річпосполитої. На все знайдеться спосіб. І не несподіванка для мене, що ви, інженере, з такою симпатією говорите про козацьких ребелізантів. Схизматики вам близькі, хоч і ви, як зачувати, вписали не одну золоту карту в аннали боротьби із козацькою анархією, що її переможно зводила Річпосполита...

Боплян спаленів:

— Я служив королю, я виконував його

волю, але це не значить, що я поділяв погляди поляків на Україну.

— Святіший Отець Іннокент Х, дарма, що козакоукраїнська нація живе в схизмі, також ніколи не похваляв політики Річипосполитої...

Одівзався патер Генцель Мокрський, кінчаючи партію.

Олександр Ахіллес, що весь час мовчав і прислухувався уважно дискусії зареготався. Йому спало на думку, що Генцель Мокрський, якого побут тут у Геданумі йому все видавався незясованим та таємничим, якого він знав із якоїсь незбагненої любови до капітана Хмельницького, зміг би, чого доброго, стати на боці козацьких ребелізантів проти своїх польських одновірців. Творились дивні речі в світі. Кардинали Рішеліє й Мазерен попирали протестантів і єднались із протестантами в Німеччині. Невже й Генцель Мокрський міг би стати колись „сірою еміненцією” схизматицької Козакоукраїни?... Єзуїт, здавалось, по успішній партії, дрімав у фотелі. На продовгастім, розумнім його обличчі грали блиски від вогню. Очі мав закриті. Пальці, по звичці, перебирали чотки. Про що думав, що розважував козацький патер, український брат Ісусового товариства? Уста його тихо шепотіли: *enite, benedicti, patris nostri possidere regnum illorumque...* За вікном лютувала хуртовина.

Щоб привернути давніший затишок у

господі, Ахіллес запросив Боплана до шахів.

3.

В одній із світлиць Артусового двора сиділи Мрозовицький та Усевич. Облишили Хмельницького самого, серед листів та паперів. Хотів бути самий, в останній час, особливо. Був якийсь причинний, хотів їхать до якоїсь відьми в Марієнвердер, що про неї йому колись жартовливо говорив Гондіус, або до астролога Герберта цур Мілена в Кенігсбергу й порадитись зір. Фатум докучав йому. Ця людина не могла зважитись на постанову. Її весь світ був замкнений в надії на Володислава. А проте, може таким тільки видавався, бо хто міг збагнути, що таїв у душі. Жив під знаком рівноваги, коли ще доля не сказала йому ані „так“, ані „ні“. Не числив успіхів, але не мав і особливих невдач. Прислухувався, радився, розважував і єдине, що здавалось, було певним: війна, свята війна, що її прагнув, забувши себе самого.

Та Мрозовицький не задля того покинув любий Париж. Там, у старовинній Лютеції, залишив усе. Паризьке сине небо, паризькі тісні вулички, що круто спинались по горбі, до церкви св. Геновефи, куди ходив щодня, водограй Медічів, де просиджував із Ронсаром у руках цілими годинами, горище кварталу св. Якова — до всього цього звик і не міг би вже ніколи покинути. Підстаростич теребовельський

був твердої вдачі. Фортуна так зальотно посміхалась до нього: кінчив студії в Кракові й Падві старанням доброго батька, пробував у королівському дворі, читаючи королевій, Ренаті Цецилії, Петрарку, але коли зажадали від нього, щоб змінив свій обряд, прадідівську грецьку віру, відмовився і, спалахнувши, багато гірких слів наговорив канцлерові, схопився навіть за шаблю в приявності короля. Відбув за це вежу й мусів покинути Річпосполиту назавжди. І може б і забув у солодкій Франції, де так легко віддихалось, рідну землю. Слухав у Коллеж де Франс ученишого з правників і державників Гугона Гроціюса, писав дисертацію про античних мудрців і другою батьківщиною був йому Париж, куди починали переселюватись із Італії музи.

Та зустрів земляка, магістра Івана Усевича, що разом із ним ходив на курс риторики й видав граматику рідної мови власним коштом, вважаючи, що коли нема рідним наукам і мистецтву можливості розвиватись під рідним небом, із-за неуцтва жорстоких гнобителів, слід леляти їх хоч би й на чужині. Цей спудей, вчений в справах граматики був, проте, під знаком Марса уроджений: затягнув Станислава Мрозовицького у корпус Хмельницького, записавши його в реєстр у капітановій квартирі в Тіонвілі.

І разом шанці еспанські штурмуючи,

під ворожими бомбами, Піндара, барда перемоги, рецитуючи, проти холодної ночі на дюнах, у передній стежі лежучи та простиль Ціцерона розправляючи, кровю зміцнили своє побратимство вигнанці з батьківщини: Станислав Мрозовицький, прозваний Морозенком, із Теробовлі та Іван Усевич із Житомира.

*

Палахкотіли ковші з запаленим лоем. Пороли синій чад маленькі корвети та галіони підвішені під низьким склепінням. Приходили жолдаки кляли негоду, обтирали заболочені ботфорти, жадали вина. Глітно було од шведських райтарських шоломів, козацьких делій, і бранденбурзьких драгунських колетів.

Відкинувши опанчу, бистро глянувши по світлиці, увійшов Кіттус Скоттус, шкотський рітмайстер. Шукав когось. Мрозовицький цікаво приглядався його почварному обличчі. Він встиг вже був пізнати його, цього мовчазного, хмурого шкота. Під прикрою личиною мав ясну душу. Кохався в грецькій трагедії, у гексаметрах пливкого віршу старовинних. Жив Антигоною й Едіпом, тремтів, рецитуючи репліки Еріній Життя, буйне життя людини, одержимої жагою й пристрасстю, пошматованої долею, розпятої власними забагами, поривами й вічною боротьбою зі собою, бухало полум'ям від старовинних. І Кіттус Скоттус найшов людину, що могла

його зрозуміти. З Мрозовицьким відпочивав по жолдацьких буднях, живучи спордно серед неуків і простаків.

Посміхнувся (вишкірилась прикра маска, жаска личина).

— Я тебе шукав, юначе, — він сів до столу, стріпонував із капелюха бризки крапель; — добре єсть вино, добре бути в теплі, добре, коли друзі з тобою...

Мрозовицький подав йому, посміхаючись, томик Корнейля, що починав у Парижі входити в моду. Кіттус Скоттус скося глянув.

— Волю вдатись до джерел. Це наслідування старовинних нагадує мені малпяче парадування перед дзеркалом. Старовинних не можна наслідувати, їм наподоблятися. Інше щось потрібне, от як це потрапляє пан Шекспір з лондонського „Глобусу“, преталановита бестія... заля ричить, заля ридає, заля шаліє... Але тепер не це. Тепер (посміхнувся знову) забавимось трохи коштом Ціцерона. „Проти Катиліни“ — прецікава книжечка...

— Волю Тацита, — промовив Усевич; — Ціцерон бундючний мов павич, а Тацит спокійний, як кожен мислитель, що не дбає про суєтну славу...

— Може прийде час на Тацита, — задумано сказав Скоттус, — справа в тому, що ось-де вербують добрих гравців...

Мрозовицький знав у чому річ. Кіттус Скоттус розумів гру, що велась у Геданумі.

Обіцяв грати останню партію, коли всі програють.

— Слухайте, хлопята (він присунувся ближче до них), не озирайтесь і продовжуйте розмову про Тацита, може тут ще й інші сидять, та хочуть нас слухати. Капітан Хмельницький почав гру, але єсть тут проти нього гравці непогані. Один піхур уже лежить...

— Маєте на думці Котровича, нині посіченого?...

— Може й його, — блиснув соколиним оком шкот; — кепсько давати ворогу наперед свої карти. Пси чатують на дичину. Лови продовжуються. Попередіть капітана, щоб був обережним. Єсть і серед його людей людці, що люблять золото й легку славу...

Усевич пильно глянув йому в очі. Рябий та орленосий, рвався, мов молодий яструб із тенет. Сірі його очі крижано мерехтіли. Кіттус Скоттус, посміхаючись, дивився на нього

— Що ти за один, чоловіче, — сказав прикро Усевич, — що до нас ідеш з порадою? Як нам знати, що ти з нами за-одно?...

Кіттус Скоттус погладив сіру щітину бороди.

— Чи я з вами за-одно, чи ні — це все одно покищо. Я ще сам не знаю гаразд, за що ви. Капітан Хмельницький мені не друг, але й не ворог. Та темні його думки. Хто їх збагне? Але, хто зна, може й нам доведеться колись разом у полі, в одному ка-

зані кашу варити. Буря нас пригорнула й виколисала, усіх разом, у бурі ми всі зросли, бурю сіятимемо й далі разом, дарма, що ми з різних регіментів. Коли Кіттус Скоттус сказав собі раз „так”, то ніхто не змусить його сказати „ні”. От і все. І більше нічого не скажу, може згодом...

Він обняв шорсткою долонею гарду палаша й стиснув її. Дивився не на друзів, а кудись, в далечінь, здавалось, не був з ними, в цій кімнаті. Як з буремної теміні виглядало його обличчя, моторошне обличчя потвори й бісівським вогнем горіли його вузькі зіниці. Буря й простір, ніч і пожежа, кара й помста майнули ними...

...Псвернувся знову до приятелів, зітхнув, надпив вина.

— За братерство націй! — Світло промовив він: — гай-гай, спалахують на побоевищах Європи вогні. Підводяться з різних сторін люди прості, з черні — різники, броварники, кожумяки, селяни. Прикро буде панам. Не одна їхня голова злетить. Твердий день надходить для них. Скажіть капітанові, нехай добре дбає. Він може підняти чернь і тільки з нею зросте, не з кармазинниками. А тоді може й я прийду помагати...

І, підвівшись та приклавши руку в рукавиці до шолома, загорнувся в кирею й вийшов, розкинув брязкіт острогів.

4.

Усевич похитав головою услід шкотові.

До езопівської мови не був мистець. Яку гру грав Кіттус Скоттус? Кому служив? Кому був ворогом, кому приятелем? Чому так обережно говорив про капітана Хмельницького? Чи мав із ним давні справи й таємниці, чи що-лиш сподівався їх мати? Все ще було темне, все ще було неясне.

Мрозовицький проте торкнув його злегка й показав очима. В куті, під корветою, що плила по сивому грайморі хмільних голосів, жолдацького роздобарювання, спорзних жартів, учтувало декілька людей. Раз-у-раз приносили туди жваві слуги Артусового подвіря страви й дзбани з вином та брагою. Йовіяльний, миловидий панок у чорному одягу, погладжуючи шовковисту борідку й покурюючи люльочку, що звільна входила вже й тут, над Балтиком, у моду, посміхався й кидав скрізь каправими сченятами. Плечима до Мрозовицького й Усевича сиділи дебелі козаки, відкинувши за спину рукави жупанів та шаблі. В чубах їм здорово курилось, хоч всі ще були притомні. Миловидий панок частував їх ще від обіду, але сам прийшов сюди недавно. Зиркав по лицарях допитливо, вивчав їх кожного зокрема, зважував, хто що вартий. Пяна мла сповивала поволі цю громаду, лиш вилискували із-за неї голені карки козаків, гороїжились чорні чуприни та мерехтіли раз-у-раз золоті сережки в усі котрогось із низовиків. Кармазинна братія частувалась тут із чорним яригою-купцем,

писарем, корабельним арматором — у кожному випадку з чужинцем, а хто він був, ні Мрозовицький, ні Усевич не могли збагнути. Морозенко зловив на собі пронизливий погляд людини, що прищуливши каправі очиці пильно гляділа на нього вже давно, ще тоді як був шкот. Пошепотілась із сусідом, а в ньому Мрозовицький пізнав Івана Барабаша з реєстрових, хороброго р'тмайстра, та непевної вдачі. Всі інші були його панцирні товариші, поручники й хорунжі з реєстрових драгунських та мушкетерських хоругв, між ними Семен Забузький, метушливий шляхтич із Волині, Аксака — з татарського ханського роду, Филон Джулай, почорнілий від південного сонця, що в важких походах та на турецьких каторгах-галерах вщерть попало його. Золотаренко — що ще позаторік уперше з Хмельницьким до Парижа їздив підписувати умову. Хлопці сміливі, козаки імениті й шановані, але без політичної кетети, ласі на легке життя, на питво, золото й дівок. Мрозовицький покликав службу.

— Хто буде оцей каправий, у чорному, козацький гість?...

Служка вклонився, моргнув хитрим оком.

— Його милість Себастьян Адерс, голяндський пан, у дорозі з Варшави до Амстердаму. У нього грошей не злічити. Кажуть, гарні інтереси поробив на сході, в Персії чи, бува, не в Москві... Меткий пан...

Мрозовицький відпустив службу.

— Якщо цей голяндець поїть братерство, значить чогось потребує, завважив Усевич; а Барабашеві очі вже давно непевно світяться. До Потоцького пише листи.

— З такими, що в непевні інтереси вдаються, капітан повинен коротку справу вчинити, — сказав задумано Мрозовицький, — під лід воду пити. Коли роки в Варшаві, особливо раді королевенята старшину підкупити. Барабаш і Забузький за дуката батька продадуть. Щож до цього Адерса, то це птаха, видно, бита, з очей йому мерзота глядить. Попильнуємо його...

— Попильнуємо! — луною озвався Усевич і підвівся.

Був час поспішити ще до посіченого Котровича, що лежав спливаючи кровю і мабуть доходив у таборі. Лікар казав, що може до рання ще протягне.

Ішли мовчки. Вітер змагався. Зривав киреї. Сік лице гострою мжичею.

...49 року перед народженням Господа нашого Ісуса Христа, — сказав дзвінко крізь вихор Усевич, — Гаюс Юліус Цезар перейшов ріку Рубікон, що ділила його провінцію від Італії. Вирушив на Рим. Помпей, консулі й сенат утікли до Брундізіюм. Цезар змусив сенатські війська до здачі й опанував Рим.

Морозенко спинився, продержав шапку,

— До чого це ти, друже?...

— Усе до нашого батька-кункатора Хме-

ля, — крикнув через вітер і дощ Усевич; — коли б я не вірив, що він із цієї глини, з якої ліплять Цезарів, я б не пішов за ним аж сюди. На Рим пора рушати, Морозенку...

— Але перше заки йти на Рим, треба перейти Рубікон. Чи подолає Хмель перебристи його?....

Вихор поніс слова панцирного товариша Мрозовицького. Він поніс ген до моря, сірого, розгніваного, що бунтувалось і вило в теміні.

*

Богдан-Зиновій Хмельницький, невідомий сотник чигиринський, оставшись на самоті у своїй кімнаті, на горищі, кинув, зламав гусяче перо. Не йшло бо писання. Недотепні були латинські речення, непереконливі. Думи, мов змії крилаті, бились у костисте чоло, шарпали його своїми вогненними крилами, не давали спокою. Встав, міряв кімнату великими кроками, — сугулий, згорблений вовк, — сідав знов у крісло, слухав як виспіває десь зозуля години, як цяпотить дощ по даху, підводився знов і ходив. А ні — розгортав книжку, що лежала поруч „Підручник для облоги фортець“, „Інструкції для артилерії“, невелику книжечку в сапjanовій обгортці, у трехтського видання й відкривав набмання. Читав „Коментарі до галлійської війни“.

...55 року, Гаюс Юліус Цезар обороняє Бельгів проти Узіпетрів і Тенктерів, що перейшли Райн і відганяє їх.

З двома легіонами переправляється він до Британії, але здобуває лише невелике побережжя. На другий рік він знову висаджується в Британії на цей раз з 5 легіонами і змушує бритійського князя Кассівеляунуса до здачі. Тимчасом повстають у Бельгії Ебурони, Тунгри, Нервита Тревери під проводом Амбіорікса. Цезар переходить удруге Райн, щоб запобігти нападів Свевів на Галію...”

Читав і не міг дочитати до кінця ніодного розділу. Непокіювся, клетотів вулкан дум у надрі душі. Рубікон — кривава, кармазинова ріка, невелика річка, але вже зараз за нею, по той бік, була влада й слава. Треба було її лише взяти Рубікон! Хіба не мав кожен такого Рубікону в своєму житті? І він, не Цезар, не Олександр, не Густав Адольф, а незнаний, нікому невіломий сотник чигиринський стояв над прірвою тієї своєї бистрої, фатальної, чергонї річки й вагався. Що було там, по той бік, у теміні? Чорна імла, а в ній блиски блискавиць, вогні пожеж. Коли б до ранку, до сонця скоріше, до сонця, що продере цю чорну завісу й гордо, переможно зійде над рівнинами. А там де сонце — там влада, перемога й слава.

Вагався, бо не міг зірвати кайдан. Був як людина, що йде наосліп, чує сонце, але не бачить ще його. Хоче, але не може, не сміє, навіть не вміє посміти. Так усе складалось для нього, не було нікого, хто б

Його штовхнув до діяння Володислав — крихка, недужа, замріяна людина. Мазарен — скритий, обережний, підозріливий. Ракочій — самий себе непевний, заляканий, ще нездатніший сам щось вирішати. Радивил — лестивий, але фальшивий, вичікуючий. Тієполс — щирий, палкий, але безсилий..

І нікого не було довкруги нього. Нікого. Тільки він сам один, над тією фатальною річкою, де рішалося його майбутнє, все його життя. Треба було її перебрести. Треба було. Інакше — була загибель, пустка, смерть

На гібернах лежали легіони, його — Хмельницького, — легіони, кращі воїни Європи, легіони вірних, що ждали лише наказу. Ті не вагалися б, ті пішли б у темінь, не ждучи світанку пішли б на смерть, під шум малинових прапорів, у глухий рокіт бубнів, рев сурм. Пішли б, куди їх повів би лишень.

— І поведу! — крикнув на голос Хмельницький, рисуєчись на стіні велитенською тінню, вигукнув самий до себе, хриплим голосом, перегорілим від вогненних задумів, від накипілої в грудях жаги: — Піду, бо так треба. Коли ніхто не піде, сам один піду..

Відчинив вікно навстіж, бо було душно. Хотів розціпнути колета, але забув, що мав ще панцир на собі. І станув, убраний у залізо, жадібно пючі вологість і ди-

звився в похмуру листспадову ніч і не міг перезорити її. Ні одна зоря не замерехтіла йому в темряві, ні одна не блиснула срібною надією на небі, заволоченому важкими хмарами. А проте знав: там, за хмарами таки зійшла вона, таки повинна була вже зійти зоря його, вірна зоря капітана Хмельницького, що взяв постанову.

5.

Застукано в двері. Хмельницький поволі обернувся — прокинувся з глибокого сну. Була пізня година. Не числив ні днів, ні ночей. Його відвідав Ахіллес, людина, якої Хмельницький останнього часу оминав. Може тому, що не міг ще досі як слід відгадати Ахіллесової гри, може тому, що не міг нічого сказати йому — товаришеві з кривавих років війни — спрагненому твердої постанови, а найголовніше чину, може тому, що ця людина мов демон нашіптувала йому вже четвертий тиждень грішні й спокусливі слова, манила його сміливими мріями.

Ахіллес повертався від Гондіюса Сів у крісло, поклавши на стіл свою чорну кирею, шпаду й рукавиці, сидів випростуваний, сухий і, як завсіди, лукаво усміхнений. Оповідав про суперечку Боплана з еспанським гідальгом, про обережного майстра Гондіюса, що не спішився встрявати в дискурси, воліючи знати більше чужих думок ніж розкривати свої. На мить, при згадці

про Гондіюсову господу, Хмельницький, що вже давно там був, подумав про Ганну. Ця думка майнула йому прудко мов стріла, вогненна скалка. Автім, що було по тих думках? Ще одна спокуса, ще одна причина до відтягання постанови? Спалахнути на мент і згаснути чи пристраститись на довго, забувши про все, що було довкруги, що може ще, невідоме, полум'яно-страшне чекало його?

Проте думав про неї. Залишив удома, в Суботові дружину, сумирну, господарну й рахманну жінку, що може з усіх друзів була його справжнім другом, бо вірила в нього найбільше з усіх — без застереження, без нервувань. Вона, як і пристрасть його до неї була спокійна й тиха — золоте, певне себе, спіле праліто. Але Ганна — це не було українське підсоння рахманности, це не була українська краса. Вона хвилювала, манила як солодкість гріху, як терпкава солодкість того всього, що ще не пережите й не відоме, вона втомлювала. Й відігнав від себе цю настирливу, некликану думку.

— А пани в Варшаві все контрадиктують, — проказав Ахіллес знехотя, іграючи турецьким пістолем, що враз із усією зброєю лежав тут, на купі, в неладі: — твій протектор, добрий король Володислав, мості капітане, у великих тарапатах...

Хмельницький ходив по кімнаті-кліті. Дзвеніли остроги.

— Чекаю, все чекаю, невже зламають його?... На Божі рани! Чи знає він, що його жде, коли контрадикції королевенят не зломить? Не може бути, не може буги. Розписано зтяги, гармати ллють день і ніч, посполите рушення стягають до Львова. Низ кипить! Чи знаєш, вашмость, що буде з Низом коли короля контрадиктують і війни з Туреччиною не буде?...

День і ніч ця думка його непокоїла, загризала його. Ахіллес спокійно дивився, як мучиться ця шорстка людина. Але не находив милосердя для неї. Сама собі винна у всьому, ніхто інший. Хай би забув, на решті, на мить про Володислава, цю дитину, що з вогнем грається, нехай би раз став собою. У цьому мав Ахіллес свою, нікому невідому мету.

Хмельницький круто до нього повернувся. Спаленів.

— Знаю, що скажеш мені! Вуха мені гудуть від цього. Не говорять просто, але на-тякають, немов змовившись. Всі, всі мов один! Але шкода говорити, не бувати цьому! Хочете, щоб я як *hostis i proditor patriae* виступив? Хочете, щоб я матір-Річпосполиту зрадив, у провалля кинув її? Хочете всі, щоб Низ підняв? Підійму, чом ні: на це мені Бог сили дасть іще. Вчиню *colluvies* безмежну. Повідь, потоп крові! Всі бо підуть за мною, всі, як лише гукну, бо нікому терпцю не стає: чернь, сірома, попи, ченці, міщани, шляхта від панів великих, Річчю-

посполитих забутих і переслідуваних (е й такі) до нікчемних скартабеллятів. Від Бихова, ген на Білорусі, до самого Покуття, від Сіверщини по Татри запалю вогонь, тож бо, гай-гай замки й монастирі горіли б! Вогнем і мечем пройдемо, старих і малеч вигубимо, іменем королівським приборкаємо шляхту, королівство черні настановимо. І допоможуть нам, чому ж би й ні — цар московський перший піде, тільки знаку чекає. І, прости Господи, Крим рушить з нами. Але що ж з того, пане рйтмайстре, що ж з того? Руської крови я — руської, доброї крови, алеж і Річпосполита мені матір, сто разів мені матір і це мене болить, а ніщо інше!...

Важко зітхав. Горіло чоло його. Хриплий голос рвався у кімнаті кривавими згустками, немов із надри чорної, неширої душі виривали йому слова. Стискав голову руками. — Може й шкода було йому говорити, — подумав Ахіллес, — може помилявся він, думаючи про цього мужа інакше. Може ще не варта було mangiare un frutto non maturo, мовляв хитрий Арноні. Але дарма, що раз закілчило — мусіло доспіти.

— А щож дала тобі, капітане, твоя матір Річпосполита, що за неї так вогнем гориш, так живим розпинаєшся? Що дала тобі, крім кривди сугубої?... Чи за всіх так говориш?...

Капітан сидів окраєць свого твердого

вояцького ложа, схопивши голову в долоні.

Здрігнувся, відняв руки від голови. Хмари побігли його чолом. Хижо збіглися й розлетілися, як татарські криві шаблі-чорні брови. Ні, того не міг знати. Того, що кровю запеклось. Того, що сам пережив, але давив у серці. Тисячі козацьких трущів, стятих, на палі настромлених, у вязницях заморених, почетвертованих; села й міста попалені, поруйновані, сімї розсічені, роздерті, немов по татарському налеті — матері без дітей, жінки без чоловіків, сестри без братів. Де польський кінь ступив, там трава не росла, там лиш дим і згар, кров і зойки. Гордість руська, вся міць руська була зломана. Козацтво, міщанство, селянство закабалені. Попам польські вочки сверлом очі сверлюють, церкви в жидівських орендах. Матір—церква православна! Трени, трени гіркі лити, гіркіші від долину за тебе!...

Так люблинській унії, урочисто польськими панами заприсяженій, розем священний між обома націями порушено.

— Шкода говорити, — глухо промовив Хмельницький, — проти Річипосполитої не піду...

Але Ахіллес кинув — іскра вже спалахнула. А може вже вона давно тліла, повзучи сухим, вижареним південним сонцем, наддніпрянським степом. — І проти матері діти йдуть, коли неславить сімю, — сказав

Ахіллес, — а Річпосполита не матір тобі, Хмельницький, а мачуха — соромницька розпусниця, повія цілої Європи. Діло обнови треба починати, як усі починають. Залізом пали нечисть, руйнуй, не шкодуй — людські руки зруйнують, людські руки потім відбудують. Всі бо сміли, а ти один не смієш, сновидо. Про багатьох нащадки згадуватимуть, а що про тебе, капітане, що фатум тебе до великого діла обрав, скажуть? Хотів і міг, але не смів!

Недаремно Ахіллес у вільний час читав книжечку флорентійця Макіявеллі. Знав людей, знав, де їхня слабка сторона. І насолоджувався тим, що кожне слово його дратує, мучить капітана. Цей дивився на нього не знаючи, чи глузує, чи справді вірить. Але згадка про фатум його збентежила.

— Боюсь, рітмайстре, бо що я за один, щоб подужати? Чи ж справді фатум таких обирає як я — нікому невідомого козака, мало вченого затяжця...

— А Лютер, а Кромвель?...

— ...а коли хто хоче проти фатума йти, бо й таке буває, треба не таку силу мати як я маю.

— Ти ж казав, що з Низу стоп'ятдесят тисяч готовий підняти?...

— Я не про те. Я про свою силу, власну. Не легко мені таку ваготу на плечі брати, як гадаєш? Гидри жахаюсь, безголової гидри Ребелії, colluves полум'яної... Доки

король у мене єсть, доти не важусь сам думати, великих діл підойматись...

Ахіллес збагнув, що капітан уже починав жалувати, що забагато, може, сказав йому. Частку своїх потаємних дум відкрив перед ним. Схолонув. Менше хотів говорити — більше слухати.

І ще не зовсім упевнений у тому, що він знає істотні, погаємні капітанові пляни, все ще обережний, мов змія, що підповзує до сусла, розгорнув Ахіллес перед Хмельницьким плани „Вовчої ліги”.

6.

Яку гру було грати капітанові, що падавав у ці цупкі тенети інтриг та цих усіх „великих підприємств”, як їх називав кардинал Мазарен?

Зайда з провінції, як Макіявеллі, Борджіа, Бембо — здатен був кардинал, теперішній володар Франції на все — на велике й мале. Прямуючи до своєї мети, не спився перед нічим. Треба було зломити раз на все Габсбургів і Іспанію. Треба було твердо засісти в Німеччині, в Італії, на Піринях й над морем. Треба було користуватись Швецією, але мати на увазі, що ця спілка може стати небезпечною, доки Швеції не шахуватиме хтось на сході. Його грі перешкодила його ж вихованниця, ним протегована королева Марія, що не лише не вела кардиналової політики в Польщі, але й виразно працювала проти нього, притягаючи Польщу до Іспанії й до Австрії та

накладаючи з Визначними, що починали фрондувати в Парижі. Це була хитра, легкодужна, несправедлива, невдячна й недискретна жінка, „не королева, а мужичка”, як писав про неї амбасадор де Брежі. Вона збирала опозицію проти короля, щоб здійснити свій потаємний задум — підюдити шляхту до замаху стану й стати єдиною володаркою в Польщі.

Ахіллес хотів запитати Хмельницького, чи таки дав йому кардинал сто тисяч людіорів на козацьку ребелію, але не посмів.

— Кому ж урешті служить ця людина? — подумав про себе Хмельницький і слухав далі, відгорнувши щипцями нагар на свічці.

— Горобці цвіркочуть про твою спілку з кардиналом, капітане, — сказав посміхаючись Ахіллес, — ти допоміг йому здобути еспанські Нідерланди, чим учинив нездобутий вал для Франції. Ти допоміг йому здобути Дюнкерк — ключ до моря. Доки Франція не матиме моря — їй нема що мріяти про поконання Еспанії. Також і на шведському дворі, у вільний час від філософічних диспут із Декартом, говорять багато про тебе, капітане...

Вулицею пройшла варта. Чути було брязкіт палашів і галябард, сміх і голоси — потім усе стихло.

— І Швеція й Франція раді тебе й твоїх козаків купити. Та ти дорожись, мості капітане. І пильнуйся: добрі голови в кардинала й у канцлера Оксенштїєрни, раді за-

багатіти твоїм коштом. Але єсть ще одна сила, що дрімає, як і ваша, козакоукраїнська, мості капітане...

І Ахіллес, цей впевнений, зрівноважений і непохитний воїн-політик, що вмів маскуватись, спалахнув. Очі заграли й йому, кришилось, бризками розсипалось, сліпучими, гострими бризками розжарене залізо його слів. Хмельницький принишк.

— В крові, в димі мушкетів і гармат, серед зойку й лементу карається нещаслива, безталанна німецька земля. Армії переходять нею, армії розбійників, мародерів, волоцюг — палять села й міста. Двадцять вісім років найкривавішої війни! Здається, ніколи, ніколи не підведеться з румовищ цей край, пошарпаний, поділений, загарбаний чужинцями. Але, слухай, мості капітане, мене! Час прийшов, щоб і ця земля відродилась. В муках і серед болю, але вона відродиться! Вірю в це так, як ти віриш у свій край, капітане, бо за нього терпиш, за нього себе тортурюєш. Єсть бо володар, що Німеччині шлях до слави покаже...

— Хто ж це такий, рітмайстре? — спитав Хмельницький, затаївши віддих.

— Фридрих Вільгельм, курфюрст і електор Бранденбурзький...

Ахіллес прошепотів це імя й замовк. На його смаглому чолі блукали проміні. Між хмарами. Був увесь у мрії, в майбутньому. Прагнув. Так болюче, так жадібно, мов скупар, прагнув.

А в цього другого — у капітана Хмельницького — вилискували в темних зіницях скалки, мов ватри в далекому степу серед ночі.

Були обидва мрійники.

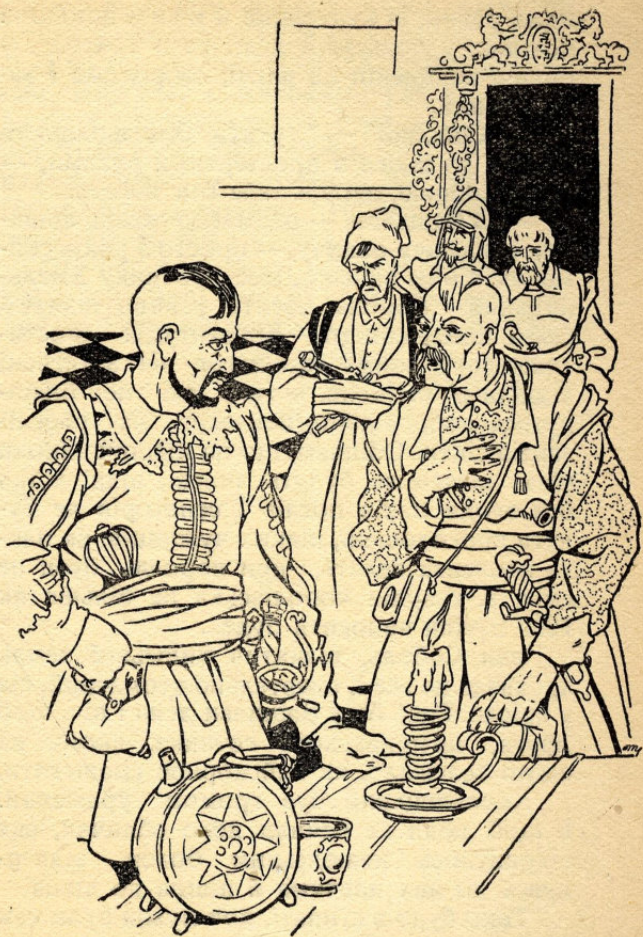
— Між нами, — продовжував Ахіллес, — Річпосполита, річ нічия, річ посередня, ніяка, незясована. Франція й Швеція далі — мов шуліки з витягненими кігтями. Бургі і Ескуріял — запліснілі, з непогаслими хижацькими мріями, проте вони не в силі вже чогось підняти. Семигород, Литва, Москва — дрібне це й дике, не посміє ніколи снити про славу. Тільки ми — дві нації, Богом обрані, Богом так важко карані, бо грішні, маємо один шлях...

Він замовк і допитливо глядів на капітана. Але цей сидів непорушно, камяно. Так як на полі битви, просто в очі смерті дивлячись. Бо нікому не вірив, тільки собі. Ніяким словам, ніяким запевненням, нічий ширості. Бо був як вовк між воєками. Бо чекав завсіди удару й хотів його завдати скоріше, ніж зазнав би сам.

Та сходами зарипіли кроки. Хтось біг наверх, спішно. Застукано.

— Ввійди! — спокійно сказав Хмельницький.

В кімнату увійшли люди: Мрозовський, Усевич, Гловацький, Нестеренко, Ремиг'ян Сурин. Кімната заповнилась мужами, в залізо убраними, що брязкотіли нетерпляче шаблями, подзвонювали острогами. А з

— Сойм зірвано, мості-сотнику Хмельницький!

ними разом, із хуртовини й мжичі прийшов чоловік, у польській делії та в кунтуші, в опанчі накинених на плечі, озброєний і заболочений.

— Соболю! — гукнув Хмельницький і встав до нього з простертими руками, — Іване Соболю, звідки тебе Бог несе?...

— З Варшави, — втомлено сказав шляхтич, скидаючи опанчу, — просто з років соймових. Соєм зірвано, мосгі сотнику Хмельницький. Король досить учинив шляхетській контрадикції. Конституція шоститижневого сойму прийнята, всі зятягнені відділи розпущено, а тих, які не розійдуться добровільно, наказано як ребелізантив сікти. Обіцяно, що на пізніше ніколи ніякі зятяги не будуть чинені, ніякі війни без згоди панів послів і сенаторів не будуть проголошені, ніяких чужинців, як пакта конвента велять, при королю бути не сміє. А гвардія королівська не більше як 1200 мужви виносити буде...

Іван Соболю, шляхтич київської землі, проказав це все і, смертельно втомлений, сів у крісло. Гнав бо з Варшави день і ніч, щоб друга, чигиринського сотника, якому на вістці залежало, як найскоріше сповістити.

Хмельницький був громом уражений. І, щоб люди не бачили його обличчя, яке шарпнулось нелюдським боєм, відвернувся до них плечима й пішов до вікна.

Тихо було в кімнаті, хоч мужів було там не мало, від стіп до зубів узброєних, що

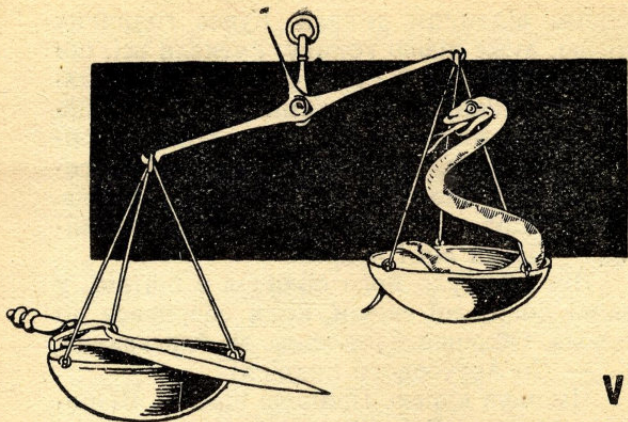
одним віддихом дихали. Кував годинник пізню, дуже пізню годину. І чекали всі, що скаже капітан. Він стояв біля вікна, кремезний, крепкий, з широкими упертими плечима, з важким карком тура, стояв і приборкував себе. Так унівець, у попіл розсіпалось, розвіялось з вітром усе, що леліав. Надія. Віра в людину. Не залишилось нічого. Тільки він і нудьга.

Ще блиснуло його обличчя в півтьмі, у сьайві догорілої свічки, коли обернувся до друзів. Обличчя блідо-сине як блискавиця.

— До Артусового подвіря!

Накинув кирею. Припняв шаблю. Шарпнув дверима. Всі розступились.

Побіг у темінь, у ніч, у безвість.

Р

НАД РУБІКОНОМ

1.

езидент найяснішої республіки Венеції сеньор Арноні затирав руки. Метелиця заволокла снігом вежі Йоганісової церкви, присипала вузькі вулички за Коровячою брамою, де мешкав резидент. Настав грудень 1646 року, суворий та сніжний. Вість про зірвання сойму в Варшаві, про обернення великих задумів короля й його спільників графа де Брежі, амбасадора Тієполо та папського нунція в Варшаві де Торро внівець, наповнювала Арноні невимовною втіхою. Він відніс блискучу перемогу над своїм суперником Тієполо. — Рада респу-

бліки віддячить йому за те, що зумів перешкодити химородним божевільним плянам мрійника Тієполо й не допустив до пожежі на Адріатику, на Середземному морі, на Балканах та на Близькому Сході. Торговля з Левантом не зазнає ніяких перебоїв і венеційські арматори згортатимуть і далі п'ястри та цехіни, хоч і вірні католики, не гербуючи торгівлею з невірними.

Хмельницький та його козаки перестали бути небезпечними. Як зачувати, козацький капітан із друзями, вже четверту добу, безперестали, день і ніч бенкетував у Артусовому дворі. Мабуть із жалю, що всі його надії на війну тріснули мов мильна банька. Оковита, пиво й мід плили струмом і Геданум уже давно мабуть не бачив такої гульні. Арноні був спокійний за п'яних людей: він знав, що з трьох стадій, які переходить нетвереза людина — ягняти, вовка й свині, ця остання найменш небезпечна. А, здавалось, що цей чорний бенкет козаків наближався до тієї третьої стадії, коли люди теряють свій божеський вид та повертаються до блаженного стану натури. Правда, козаки почали ставати буйними, це була стадія лєва, коли потурбовано чужоземних затяжців, занепокоєно міщан на базарах рубашними жартами, співом та криками, але ще їх не грабовано. Сніг присипав калюжі крові, що донеде виднілись після нічної бурди. Козацтво починало розгойдуватись до жартування.

Але все це не було таке страшне, ба, вдесятеро менш страшне ніж ті чорні хмари, які коаліції вдалось розігнати з похмурого неба Септентріонів. Як доносила авіза, король Володислав швидко заспокоївся, переможений шляхтою й гонив за лисами та вовками по Уяздові цілий день, щоб увечері з головою поринути в піятику й розгул, як це робив його приятель капітан Хмельницький у Геданумі. Цю людину можна було вже раз на завжди викреслити з реєстру небезпечних людей. Володислав дивачів і дитинів, здоровя його, надшарпане вином і розпустою погіршувалось з дня на день, так що Адерс і Арноні спокійно звітували в Парижі, що король вже ніколи нікому не буде страшним, а час його полічений. Щождо капітана, то Адерс не трактував його так легко як Арноні.

— Це людина одчайдушна й дитина степів, — говорив він до еспанського агента й до Арноні, попиваючи з ними добре італійське вино з оплетених тростиною пузатих пляшок, — такі люди живуть настроями: сьогодні вони в проваллі чорної розпачі, але завтра вже, дивись, бадьорі й повні божевільних думок. Ці люди не знають рівноваги. Діяволи володіють ними. Хмельницький може запиватись із черню, але протверезиться, обілле голову кількома відрами води й готовий до діяння.

— Це кавалер неймовірної фантазії, — завважив Дон Йоахим Альфара Гонзалес, — у нас такі люди, авантюристи з вдачі, за-

воювали Америку. Хмельницький надавав-
ся б на ватажка конкісти.

— Чому не спробувати, шановний дру-
же, — вкинув посміхнувшись Арноні, — мо-
же б Хмельницького можна було намовити
на службу короля, що в його королівстві ні-
коли не заходить сонце, тобто Еспанії?..

— З радістю, — сказав еспанець, — я
напишу до Ескуріялу про це...

Він не зрозумів жарту. Адерс і Арнолі
зареготались. Отже ж це вони якраз скла-
дали епістолу від короля Филипа до ко-
заків, пропонуючи новий контракт, щоб пе-
реманити їх од Хмельницького.

— Це не звичайний зтяжець, — сказав
Аддерс, — це людина, що має собі щось на
думці. Йому, коли був із семигородцями
в Богемії, цісарці пропонували подвійний
жолд, щоб перейшов із козаками на їх бік.
Так він посік власноручно послів. Серди-
тий пан..

Адерс споважнів.

— Бранденбурзький агент, Ахіллес, ви-
їхав учора до Кельну над Шпревою, тобто
до Берліна. Ця хитра бестія підготовляє
спілку Хмельницького із курфїрстом. —
Вільгельм Фридрих, молодий хлопець, але
міністрів має не поганих і за діло береться
жваво. Побачите, що він ще багато лиха
накоїть своїм теперішнім союзникам шве-
дам. Це одно. Друге: з Варшави дають
знати, що Осолінський й Радзейовський
готові йти на все, навіть на коаліцію з ко-
заками й татарами, щоб зломити королезу

й королевенят. У Варшаві перебуває на таємних нарадах шляхтич із Київщини, один собі Юрій Немирич, людина великої кебети, що покладає всю надію на Хмельницького. Трете, з Семигороду прибули сюди люди Ракочія на чолі з Шандором Бегеєм для розмов із Хмельницьким, але так як і Радивиліві люди, між ними рітмайстер Гангоф, чекають поки не протверезиться. І четверте: Магнус де ля Гарді, довірений шведської королеви находиться в Копенгагені по дорозі до Данцігу, щоб бачитись з Хмельницьким. Як бачите гра йде далі, Вовча Ліга організується як слід.

— Що пропонуєте, дорогий друже? — промовив Арноні, прищуливши очі.

— Наша акція продовжується як передбачено. За всяку ціну мусимо усунути Хмельницького. У провід козацтва треба висунути нашого приятеля, про якого я вже вам згадував не раз — Івана Барабаша. Це спокійна й зрівноважена натура..

Ми покищо маємо провід у грі. Наші очі й вуха скрізь... Ні Ахіллес, ні Хмельницький, ні граф де Брежі, ні Магнус де ля Гарді не ворухнуться так, щоб ми цього не знали...

Адерс ягнятково причинив каправі очіци й білі, пещені руки його ясніли на чорному оксамиті скромного вбрання. Цей чоловічок держав добре в своїх руках Ба-

рабаша й невдоволених капітаном офіцерів.

— Чи можна вірити йому?

Голяндець кивнув головою. Барабаша знав ще з часу своєї першої подорожі на Низ, позаторік, коли пляни турецької війни тільки народились в буйній Хмелев й голові. Барабаш — честолюбець та прагнений слави не міг стерпіти того, що не він, а Хмельницький вибивається між козаками, а крім того носив до нього люту вразу за терпке поводження у фляндрському поході. Він, Адерс, зумів його переконати, що спілка з королевенятами дасть йому більше пільги ніж конспірація з Хмелем: Барабаш віддавна старався про нобілітацію.

Інших Адерс цупко держав у руках, зобов'язавши їх грошовими позичками та борговими листами.

— Козацька бурда назріває, — поінформовував він спільників, — сьогодні пють, але завтра вже рубатимуть собі лоби. В цьому заколоті матимемо руку, що зуміє й Хмельницького досягнути. Барабашеві обіцяно гетьманство, він піде на все; єсть у нас у запасі й Леслееві шкоти, недотепні й тупі, але вміють сікти, нівроку...

Чернь вже хвилюється. Недаремно відпущено кілька добрих калиток з еспанськими реалами й цехінами на брагу козакам...

— Хмельницький має приятелів...

— Баніт Мрозовицький не сміє безкарно вступити на територію Польщі, а тут

за його лоба ніхто не впімнеться. Усевич навіть не значиться в реєстрі. Гловацький, Нестеренко, Сурин сидітимуть тихо...

Арноні поправив на пальці перстень, що бив сяйвом.

— Ви згадували про якісь звязки Хмельницького з краєм. От цей самий Немирич...

— Немирич, Виговський, Соболь, Стеткевич і вся православна та аріяньська ребелізуюча шляхта враз із Кисілем, воеводою київським, що сидить на двох стільцях, не дуже охоча до тих усіх комбінацій, що пахнуть хлопським бунтом, кровю й пожежею. Без Хмельницького вони нічого не почнуть і раді будуть, що не встрягли в халепу. Козацький корпус із Барабашем, на всякий випадок, кинемо з Геданума у Богемію, під цісарські накази...

Еспанець і венецієць подумали разом, що цей лихвар, голяндський банкір умів зручно наставляти тенети й пастки. Мабуть у ньому текла жидівська кров. Вмів багато дечого передбачати й трудно було його заскочити знечевя. Був учнем славного амбасадора Нідерляндів у Істамбулі, Корнеліуса Гаги, що накладав свого часу з козаками. Але Адерс перевищив свого вчителя: той хотів їх використати, цей прагнув їх знищити.

— Розпочато справу добре, — засміявся Арноні, — але кінець діло хвалить. З Богом, друзі, кінчимо.

Йому було спішно до Гондіюса. Крім справ, що вязали його з шанобливим майстром, хотів бачитись із Ганнсю, злою, лукавою красою, що дратувала й надила його.

Сніг порошив. Ішли в сумерк люди в ведмежих, вовчих, лисячих вухатих шапках і хутрах. Червоне сонце сідало за Гательсбертом. В Марійській церкві дзвонили на ангелюс. Еспанець набожно перехрестився. Може й його частка була в ділі спасіння Сходу.

2.

Біси й змії вселились в Хмельницького. Таке бувало з ним: западав на шаленість, коли йому не велося, коли не міг подолати злої долі, тоді весь світ ставав поперек дороги й було темно й чорно й болісно. Утопив би жагу в війні, у кривавій січі, але війни не було, то ж топив її в вині не знаючи міри. Четвертий день і четверту ніч учтували, не встаючи від столу, в Артусовому дворі й лячно було глядіти на Хмельницького, що горів увесь, а найпаче в очах, диких та шалених, де блимали сині, пекольні вогні, сказав би хтось, що це біси заволоділи ним. Бо на погибіль свою пив, не на славу. Відвертались друзі, зневірювались у ньому (деякі з них ніколи й подумати не посміли, що коли-небудь його в такому стані побачать), а вороги розпаношувались.

Душею уболівали за нього Мрозовиць-

кий і Усевич. Ті, давно відірвавшись від низової вольниці, звикли, як і водиться скрізь, мати в-міру в річах. Нехай би в душі було порожньо й навісно, вміли не показати зневіри й розпачі, а пянство не було гідне їх. Уміли, за європейським ладом, не виявляти своїх пристрастей. Краще було, коли кублились пекольним вогнем і димом у душі, шарпали й катували її, ніж мала би йти між людей неслава. Були при капітані, але жаль стискав їх серце, коли чули його розмови, бачили братання його з черню, коли волю давав він пристрасті, не памятаючи про те, що всі на нього дивляться, добре собі закарбовують у пам'яті всі його необережні слова й призбирують їх, щоб потім, коли може, зужити для приватної користи.

А інші, здебільша, поховали вже Хмельницького. Коли ще всі, тому місяць, були переконані, що цій людині судилось довершити великих діл і запобігали щиро й не щиро його ласки, то сьогодні, після зірвання сойму, вважали його мерцем. Він зів'яв, не встигши розцвісти. До того вражала його неповідінка. Одним із людей, гірко розчарованих, і то не лише в Богдані Хмельницькому, але й усіх справах Сходу, був інженер Левассер де Боплан. Говорив усім, що відтягає свій виїзд із-за невикінчених карт України, які збирався рити Гондіус, але, в дійсності, ждав остаточного вияснення справи турецької війни. Коли б король Володислав перемиг панство й вирушив із

— Біси і змії вселились у Хмельницького.

Хмельницьким та сусідніми володарями на Порту, Боплан був готовий закинути всі свої пляни й повернутись знову в Україну. Але тепер вже не мав що робити в Геданумі. 6. грудня, на самого св. Миколи, він наказав челяді вмити позбирати майно, підкувати коні зимовими шипами й, одягнувши добрі ведмежі кожухи, дарунок московського царя, попрощався з майстром Гондіусом, що в нього стільки гостював. Йовіальний француз не скривав свого глибокого жалю й урази.

— З капітаном Хмельницьким не годиться мені прощатись, коли він запив. Мав я про нього гарну думку, як про мужа великої кебети й незломної лицарської вдачі, таким хочу його заховати в пам'яті. Бачити ж його в такому стані не пристойть. Побажайте йому від мене всього доброго та вмовляйте повертатись у рідні сторони. Має гарний хутір, гарну сімю, гарних синів, тож нехай боніфікує Суботів — цеж бо золоте дно...

— А що ж з великими плянами, мості інженере? — запитав, мирно склавши руки хитрий майстер.

Інженер кволо махнув рукою.

— Короля Володислава й Хмельницького спарувати б. Обидва — вогонь, але вогонь солом'яний. Не таким братись до великих плянів. Щодо короля, то я ніколи не вірив надто у нього, але Хмельницький

міг би заграти в Септентріонах не останню карту. Але зломали його...

— Вашність почекали б хоч на Петра Шеваліє, кардиналового секретаря, — говорив Гондіус, підсаджуючи інженера в сани й добре обгортаючи його ведьмедями (зима бралася люта); — цей може привезти з Парижа добрі вісті...

Але інженер хитнув головою. Смішно виглядав із своєї вухатої, хутряної шапки: личко як яблучко, рожевеньке й пуцулувате, а на ньому вусики й борідка наче приклеені, припалі снігом. Навіть на віях був сніг, бо мело здорово.

— Нічого з того не буде, мості майстре; кардинал не дурний встрявати в непевні авантюри. Він грає тільки в певну гру. А тут, у вас на сході, один лиш хаос і в ньому найкращий гравець пропаде...

Сніг замітав дорогу, присипав криті санки, вершників, що супроводили Боплана. Віз він назавсіді з України своє, двадцятилітнім важким трудом запрацьоване, майно, віз свій скарб: карти України, славні в цілій Європі, віз таємне, ще не публіковане найукоханіше діло свого життя: рукопис „Опису України”.

— Прощавайте, майстре, нехай Господь має вас у своїй опіці!...

— З Богом, мості інженере! До побачення...

Але Вільгельм Левассер де Боплан, інженер Володислава IV сумно хитнув головою.

Виїздив назавсіді. Ніколи, ніколи не повернеться він у цю країну, що її й ненавидів за її хаотичність і дикість, але й любив як свою другу батьківщину.

— Рушай!...

Шарпнули сани, покидаючи затишне подвіря Гондіюсової господи, де на кружганку стояв господар цього дому, його доньки й учні. Бистрі коні шпарко понесли в заметіль, що змагалась, королівського інженера, понесли на захід, у Францію. України він вже більше ніколи не мав побачити.

Гондіус довго глядів услід інженеровій валці, яка зникала за поворотом, край церкви св. Бригітти й пішов у господу.

— Гай-гай, — повагом промовив він, не то до себе, не то до своїх, — помиляється шановний пан інженер. Завчасу ще нам пана Хмельницького, доброго пана сотника Богдана Зиновія поховав, завчасно...

Він підійшов до розп'ятого на підставці полотнища, відгорнув шмату й поглянув на накинений ним, тому кілька днів, капітана портрет. Малював його в панцирі, в шоломі, з тією ж еспанською продовгастою, чорною мов смола бородою. Не подобався йому він таким. Хотів би його малювати в козацькому одягу, у жупані й хутряній шапці як пристойть вождеві козацького лицарства.

— Гай-гай, пане інженере, — знову говорив Гондіус, агент королеви Христини, — не знаєш ти України, хоч і проживав там

двадцять літ. Не пізнав ти й козаків і козацького батька, пана Хмельницького. Що пе, сердега, правда, але що з того? Пе завсіди, коли мусить те чинити, чого не хоче. Пан Хмельницький це пекольний гуляка, мості панове мої. Він неначе ця студена бездонна морська глиб: непо рушна вона, хоч над поверхнею шаліють вихри й хуртовина...

— Ваша правда, пане майстре, — промовив тихо-влесливо патер Генцель Мокрський, що ввійшов сюди непомічений, з другого ганку й тер собі носа, що почервонів від морозу; — Хмельницький, от як я на нього гляджу, людина небуденна. Він переростає всіх людей, що довкруги нього, іноді здається, що не цього світу він син. Можна сказати про нього, що народився на те, щоб панувати... Так я сказав раз і не відступлю від мого слова...

Тихо стало в господі. Пильно поглянув майстер на езуїта-ченця. Тихий, радісний вогник майнув його очима. Може й він мав таку ж саму непереможну віру в козацького префекта, може був вдячний патерові Мокрському за те, що все ще не втеряв віри в свого учня. А може хотів перезоріти його таємні думки, його пляни й перезорів їх.

„...ця людина народилась на те, щоб панувати”.. прошепотіла про себе руда Ганна, Гондіюсова донька. Що було між нею й Хмельницьким? Цього не міг ніхто

Знати. Але вона прагнула, вона так шалено прагнула скорити цю людину й прикро було їй, що Хмельницький, цей шортський воїн, який німів і ніяковів у її привності, тепер не тут, а десь там із рубашними своїми вояками й продажними дівчатами. Хотіла б так заглянути в його душу, хотіла б викликати того демона, що там шалів. Може це був той самий демон, що з дитячих років бентежив її, що не давав спати по ночах, намовляючи до грішних, нелюдських забагів і примх?...

Кругом була груднева морозна ніч. І цвіркуни тріщали за піччю.

3.

Тридцять бандуристів козацького корпусу грало до учти друзям. Синьо було від випитої оковитої, глітно й душно від гамору й розмов. Кам'янів капітан Хмельницький при столі з найближчими приятелями-отаманами Гловацьким, Нестеренком, Мрозовицьким, Золотаренком, Шумейком, Ганджою. Сиділи оподалік рітмайстри, поручники, хорунжі й панцирні товариші всіх хоругов — драгунських, мушкетерських, райтарських, гарматних і саперських. Кружляли поставці й келихи, містерно різьблені, у виді птахів-драконів, левів роздираючих пащі, дзвеніла хрусталева посудина, через краї лилось пінисте вино.

Вдарили бандуристи пісень веселих і скочних до танку: садили козаки гопака,

скинувши кунтуші й жупани, аж челядь сахалась і дівки верещали, аж пил стовпом ставав серед господи, але все це не розважало капітана.

Вдарили бандуристи думу про братів із Азова й полилась сумна оповідь, полилась срібними струмочками через пальці бандуристам, журливо промовляючи, співно колихаючи, сльози на очі витискаючи, жалісно серце зранюючи. Скінчили розповідь про безталанних братів у побігу з Азова, а вже другі озвалися й почали, про Марусю Богуславку, а як дійшли до „тихих вод, до ясних зір”, що за ними бранка, попівна з України в турецькій неволі тужила, не видержали й мужі сивосусі, не змогли, пянством і так розжалені мужі в залізо повбирані й заплакали, чубами до стола дубового припавши. Нагадала бо їм бандура, чарівниченька козацька, рідний край, від якого відбилися, який уже й самі призабули, на чужині, в димі й пороху пробуваючи, славу козацьку відстоюючи.

Але й це не сколихнуло сотника. Камінем сидів при столі, красну Гільду, данцігську дорогу повію при своєму боці маючи, що його розважала всі ці дні й не могла розважити, дарма, що в очах крилась бездонна глиб янтаревого моря і руса коса як золота змія вилася по плечах. Не того хотів капітан, не це його пожежу вгасило б, той неспокій вічний,

вогонь пекольний, що в грудях скаженів...

Але ось замовкли бандуристи, перервали гру, відкинули бандури на ремнях за плечі, щоб і собі поставцем уста черкнути і вийшов Усевич, панцирний товариш капітанів, поет з Бсжої ласки. Лютню перекинув, аж зажеврїла, розсипалась райдугою бинд на герді. Не знав бандури, на чужині живучи.

І заграв, співаючи. І всі замовкли.

Спочатку грав пісні старовинні французькі, бургундські, провансальські й каталонські. Співав про лицарські подвиги в битвах з Сараценами, співав про Ролянда, що сам-четверт Ронсевалю перед навалою невірних боронив, співав пісеньки трубадура Бертрана де Борна, що йому все було любе: й спів пташок і шум потоків на весні й зелені луги й веселі діброви кучеряві, але найлюбішим, проте, був голос сурми бойової, коли скликає лицарство в похід, на ратний подвиг, коли йдуть, дзвонять панцирями й мечами зброєносці й вірні ратники, ксли співає тятива, напнята до стрілу, коли сталь кришить сталь при зударі закутих лицарів, коли іржання коней, синє море — ціль походу благовістить і весело шумлять бойові, переможні знамена...

І ще співав Усевич, торкаючи ледви чутно, легко — наче б цілуючи свою лютню, а голос його, як і струни дзвеніли сталевомо — про великі діла минувшини, про славу не- смертельну, здобуту лицарями непохитни-

ми: Сідом Кампеадором, Ричардом Левиним Серцем, Альбрехтом Мелведем і Людовиком Святим, а потім, легко відкашлявшись, стріпонувши чубом, надпивши золотистого райнського вина, а воно грало, розпочав нових пісень, що їх тут ніхто не знав.

А були то пісні нашої, княжої і козацької слави. А були це не сумовиті думи, від яких сльози струмками готові були бігти, а були це пісні, від яких душа тріпоталась як птаха, як орел, вирватись хотіла й дерлась кигтями й пронизливо кричала. Це бо про походи предків по Чорному морю співав, про Яфетових унуків, славетніх Олега дружинників, що щити на Царгороді прибивали, що аж у Табарістан, на перську границю йшли, хозар і касогів покоривши. А потім співав про раті проти лютих кочовників, татар, про бої галицьких князів із ляхами, про Романа Великого, неподоланного витязя, а кінчив Усевич свою пісню слави на новітніх лицарях, заспівав він про преславних префектів козацьких, консулів запорозьких: князя Байду Вишневецького, про Самійла Кишку й про Богданка Ружинського, про Криштофа Косинського й про Лободу та Шавулу, про Самійла Зборовського, що його вся Європа подивляла за незрівняну вдалість, про Івана Підкову, що йому польський король голову відрубав, підступом до себе заманивши,

Про все співав Іван Усевич, поет козацько-українського ренесансу, не минав нічого. Про Сагайдачного походи на Кафу й Москву, про січі козацьких вождів із гнобителями — польськими панами, про Наливайка, Сулиму, Павлюка, Остряницю, Тараса Трясила...

Вся історія Руси-України пересунулася перед товариством, що тут учтувало. В Парижі, на далекій чужині живучи, на зразок закордонних поем, зладив Усевич — козацький бард — поему про славу своєї батьківщини, бо коштовна була ця слава, жевріла самоцвітом і жаром негасним і хотів її римами закувати, зберегти для нащадків.

Давно вже скінчив Усевич свою поему. Вклонився й відійшов, сів біля побратима Мрозовицького, що йому стиснув мовчки руки, а в салі тиша була. Не важились бандуристи перейняти Усевича своїми дрібушками та мережками. Тихо було, не шиширхнуло. І не плакав ніхто, бо не до жалю ця пісня хилила, а крилила до снаги непереможної. Бо палахкотіло натхнення її немов смолоскип, бо греміла вона спіжевим своїм стилем, новим мов сувора вояцька сурма, що на бій і на подвиг кличе. Бо не для старців та жіноцтва ця поема була, а для мужів, у залізо закутих, для воїнів.

Гляділи всі на Хмельницького. Був мент, що здавалось, сказав би він слово: зірвались би всі, полоснули б цю тишу блискавицею сталі, зливою шабель і рознесли б, розсікли б усіх, хто лиш наважився б стати поперек шляху їм. А козацький префект сидів, узявши голову в долоні, чорний мов печера, нерухомий мов скеля. Що могло б його більше проїняти? Що могло б краще відповісти на його шалені, розпачливі думки, що нуртували вогненною, бистрою рікою думки, від яких сахався, мов від бісівських нашіптувань, від прегрішних намов?...

Перемогли його, перемогли його найлютіші вороги: всі ці Остророги, Калиновські, Потоцькі, Вишневецькі, Любомирські. Навіть цей гад Юрій Осолінський і лис Радзейовський були проти нього. Зломавши короля, зломали й його. Бо король був йому миліший за брата, бо король, душа в душу, з ним думав і жив. Затиснули його волю в залізні лещата, пограбували його з мужности й відваги, кинули на дно, в прірву. Все було проти нього: іноді навіть друзям не вірив у цей гіркий час зневіри. Здавалось йому, що самих тільки плазів вигрів коло грудей. Куди не кидав поглядом: самі ворожі лиця, недовірливі, згірдені очі. І далі, коли сягав по допомогу до чужинців (гай-гай, який же був легковірний!) нічого не було крім облуди, зради, підозріння, нещирости. Заплутався в тих усіх тене-

тах, наче малий, трусливий сусол, неначе кволе зайчєня, що застигло перед зеленим, моторошним оком гада. Чи ж йому, чи ж йому не битому в політичних справах, наївному дрібному шляхтичеві, нікому невідомому сотникові козацькому братись було до змагу з потентатами цього світу — з кардиналом, з канцлерами Відня, Штокгольму й Мадриду, з улєсливою, але цупкою Венецією, з прехитрим Юрієм Ракочієм, із гордим і крижано-недовірливим електором Бранденбургу?... Не вірив їм ніколи, ніколи.. не вірив нікому.

А матір Отчизна? А солодка Україна?...
— Вашмость капітанє!

Не чув. Його торкали за камяне рамя. Не чув. Товпились, дзвеніли шаблями. Полум'яні очі. Тверді обличчя, як у димі під Дюнкерком, під Люцєном, під Прагою...

— Вашмость сотнику!...

Покотились поставці по столі з недопитим вином. Бренькнула бандура, кволо впавши з лави. Запищали повії, козацькі жони тимчасові. Вдарив вогонь в вікна трапєзні. Тут ще недавно приймали його, переможця з Фляндрії, що славу ділив із дюком Конде, приймали й лєстились до нього. Бив мірний дзвін. Бив на сполох.

— Вставай, капітанє!

Йому кричав до вуха чорнявий Ганджа. Тряс його за рамя здоровенний Прокіп Шумейко. Шарпав його за руку кривоокий Нєстерєнко.

— Бунт в корпусі, пане капітане! Козаки вповідають тобі послух, всі збираються на раду вибирати Барабаша префектом! Всі хочуть іти до іспанського короля у затяг!... Вставай, мості капітане!

От де таїлась гадина! Ось чого допяла вона, влєслива, зрадлива гидра. Поки він мучився, загризав себе сумнівами, вони не дармували. Вони не дримали, його вороги. Вони й тут його забагнули досягти. Щоб ніколи вже не підвівся, щоб раз на все перестав бути небезпечним!...

Вовча ліга сипнула талярами, дукатами. Найшлись Юди. Козакові тільки б сікти. Він про Чіпанго, про Левант марить, він на Сан Домінго, Еспаньолю, у Мехіко й у Перу піде, щоб тільки золото. Ця вічна війна, ця війна, що ніколи не кінчиться, його розбєстила вкрай.

Хмельницький опритомнів. Відкинув від себе Гильду, аж відлетіла в кут, розсипавши золото чудесного волосу.

— Хто сміє бунтуватись?...

І всі сахнулись. Біс уже володів ним. Загуділи груди під литим панцирем, закрипіли наручні. Потягнув рукавиці аж до ліктя. Джури вже чекали з відрами крижаної води. Не відгортаючи коміра, підставив їм голову, що горіла. Жбурнули воду раз і другий. Підвівся. Чорний чуб прилип до блідого чола. Вода стікала по обличчі, по вусах, по бороді, дзюркотіла панцирем, збігала на долівку. Але був уже ясніший, просвітлів. Озирнувся. Їх добра сотка сто-

яла за ним. Може вагався деякий. Але були ті, що поруч стояли: Ганджа, Мрозовицький-Морозенко, Усевич, Ремигіян Сурин, Соболь, прибувши недавно з Києва, Нестеренко, Шумейко. Вони були б з ним за всіди, всюди, до смерти, до останнього зітху.

За вікном шумувала повідь голосів. Сполох зойкав, лементував. Горіли передмістя. Данціг припишк у снігу, переляканий на смерть.

4.

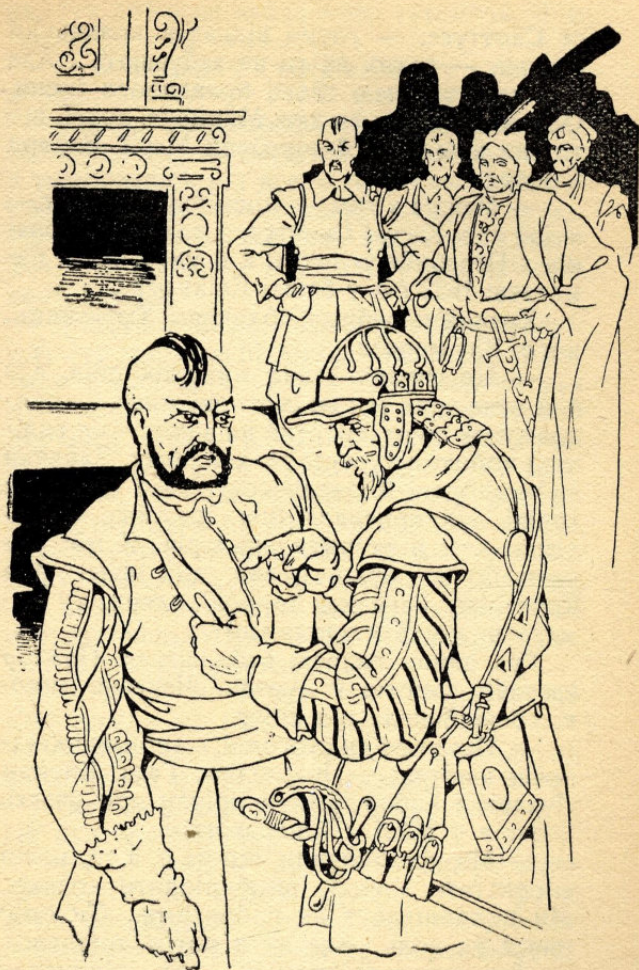
Всі розступились. У залю ввійшов, спинився на порозі, а потім спрокволу наближався до Хмельницького рйтмайстер шкотів Кіттус Скоттус, званий серед козаків Чербийносом або Кривоносом. Вони відійшли до високого вікна, осяяні маревом. Офіцери залишились біля стола, пильно стежучи за ними. Хмельницький глядів на Кіттуса Скоттуса, Скоттус глядів на Хмельницького. Чи мали собі щось сказати, без свідків, один-на-один?... Кіттус Скоттус беззгучно сміявся, одними устами, покаліченими. І білі блискавиці без упину пробігали його чорними чоловічками, за сірими бровами.

— Охляв, зовсім охляв ти, капітане, — промовив він нарешті, — охляв, пане капітане Хмельницький...

Сотник глядів на нього з-під лоба.

— Та чи ти пізнав мене, бува, сотнику Хмельницький?

— Давно пізнав тебе, рйтмайстре Кітту.

Сотник глядів на нього з-під лоба...

се Скоттусе, — глухо відказав козацький сотник, — таких як ти не забувають... Але я й досі не знаю твого правдивого імени. Одні казали, що ти дюк Монмаут, другі, що ти син нещасливої королеви Марії, Едвард Стюарт.

— Менше з тим, — посміхнувся шкот, — я для всіх Кіттус Скоттус, а для твоїх козаків я Перебийніс, таким я й умру. А ти пам'ятаєш 1623 рік у башті Едікулу?...

Хмарка перебігла обличчям Хмельницького. Він мовчав.

— Це справа давно минулих днів, але для мене вона так як сьогодні жива, — продовжував шкот, спертий на вікно; — ми сиділи з тобою в турецьких кайданах. Завдяки амбасадорові Корнеліюсові Газі і на мої гроші, які прислала моя дружина, пощастило нам підкупити яничарів. Я міг утікати, бо все було готове для мене. Але Корнеліус Гаґа мав широкі пляни, ти пам'ятаєш це, Хмельницький?...

Гул паних голосів наближався. Прапор заграви лопотів у хуртечі. Червень лихо вісно відбивала від снігу.

— Пам'ятаю як сьогодні, — похмуро відповів капітан; — Корнеліус Гаґа, Кирило Лукаріс і Габор Бетлен мріяли про участь козаків у війні з імператором.

— Ми постановили, що не я, а ти, маєш скористати з волі, щоб підняти козаків. Ми попрощалися як побратими. Ти опинився на волі. Але як я потім довідався, ти був одним із перших, що підписали

видачу полякам козацького гетьмана. Я ж
гнів далі у вязниці...

Хмельницький глядів йому просто
в очі.

— Мені Корнеліус Гага обіцяв тебе ви-
зволити,— сказав коротко Хмельницький,—
з тим я пішов від нього. А капітуляція пе-
ред поляками це не твоя, а моя справа.
Ребелія не мала вигляду на успіх, а я не
хотів передчасно себе забрудити славою
ребелізанта.

— Того не знаю,— нахмурих брови Скот-
тус, — я три рази пробував утікати, мене ло-
вили й калічили. Коли на четвертий раз
мені пощастило збунтувати галерників й
порізати турків, я опинився на волі. Але
за цей час, тобто за п'ятнадцять літ моєї
відсутності, моя дружина мене забула,
мої діти пішли по світі, моє майно погра-
бували сусіди. Я опинився на волі, але без
дому, без сім'ї й без батьківщини. Я десять
літ ходжу звичайним затяжцем. Але я не
забував ніколи про тебе, Хмельницький...

Капітан нетерпеливився.

— Чого ти хочеш від мене, Кіттусе
Скоттусе, я не маю часу...

— Подожди! — загрозово заскрипів
шкот, — ти й так у моїй владі...

Хмельницький гнівно глянув на нього.
Це був божевільний.

— Мої шкоти лежать в Артусовому
дворі. Леслеус стоїть у місті. Всі брами
нами обсаджено. Люди, що викликали
бунт платять і нам. Леслеус прирік їм сікти

кожного, хто влізе в дорогу. Коли б я був мерзотником, я б замкнув тебе й твоїх людей у цій салі й посік би до одного, як курчат у курнику...

Хмельницький поклав руку на рукоять рапіри.

...але я цього не зроблю. Бо ти, Хмельницький, мій боржник. Ти прирікав Корнеліюсові Газі підняти козаків; з вірою в тебе, я віддав свої найкращі роки, своє щастя, своїх дітей. Ти мені винен багатс, Хмелю. І ти мушиш чинити те, що треба...

— Я це знаю без тебе, Кіттусе Скоттусе, — гримнув Хмельницький, — те, що маю чинити, вчиню самий і Бог мені допоможе в тому, чуеш?...

Хвилину гляділи на себе два воїни, так як тоді, коли на учті зустрілись після довгих років. Криця заходила на крицю, кришилась, гнівно розсипала іскри. Білі блискавиці снували між хмарами. І важкий був той погляд, ненависний, але смілий як погляд в очі смерті. Хмельницький збагнув, що з цією людиною поєднав його фатум. Він збагнув, що ця людина, почварна й шорстка доповнює його ество: коли б він щось задумав, вона виконала б його й виконала б сліпо, бо знала, що вони обидва — Божий меч.

— Я піду з тобою скрізь, — прошепотів Перебийніс, — бо я вірю в тебе...

Хмельницький криво посміхнувся.

— Я не сміюсь, капітане, не сміюсь, як Кіттус Скоттус я єсьм! Бетлен Габор суво-

рий був до вас козаків, він не любив вас, але він знав що ви маєте молодість і залізо, що ви б залили Польщу, та що там — Європу, якби ви мали мужа розумного й сильного... А старий Бетлен Габор був найбистріший з умів. Я піду з тобою скрізь, капітане, держатимеш мене як вірного пса на ланцюгу, а ти знаєш який я, капітане?...

— Що тобі до мене й до наших справ, рітмайстре? — спитав капітан уже значно лагідніше.

— З вашого краю бе світлість. Ви врятуєте Європу, капітане, ви маєте молодість і залізо, а тут усе погрузло в кволий жорстокості, в теміні. Добре палити й сікти, але тоді, коли це Божий наказ, коли цього Бог хоче — світ котиться в прірву. А я ваш народ і вашу країну полюбив. Вони Богом обрані. Я знаю, що вони світлість. І я йду за тобою. Не гайся, капітане, не барись! Чернець Лютер підняв Німеччину і хоч криваве насліддя залишив, але кров омие землю й зійде сонце. Кромвель на наших очах зріс. А тобі судилось на другому кінці Європи довершити великого. Ось ці люди ждуть тебе, жду й я. І коли скажеш, підемо: в згар і дим, в пожежу й руїну... — піду. Чуєш, капітане, мене?...

— Чую! — промовив капітан і мов сновида простягнув Перебийносові руку.

Рітмайстер Кіттус Скоттус, він же здогадний джук Монмаут, він же Едвард Стюарт, він же почварний козацький друг —

Перебийніс стиснув її. А стиснувши, вихопив рапір і засалютував Хмельницькому.
— Капітане!

З рукою на пірначі, що стирчав за поясом, Хмельницький рушив до дверей. Його зоря сходила. Його зоря вже жевріла, мінилась серед темряви. Тісними лавами, добувши шабель, наче вовки йшли по боках і ззаду нього вірні офіцери йшли в темінь, де лютувала хуртеча й бунт козацької черні.

5.

Ще розглядаючи в Кельні над Шпревою старовинні (Августом Венделем риті) карти Септентріонів, де Україна пишалась мов красуня повнотіла, праматір земля, молоком і медом текуча, між Дністром і Дніпром як колись Месопотамія між Тигром і Єфратом, збагнув Ахіллес призначення цієї країни.

І коли не раз — не двічі промірював її кінно, коли палило йому авантюричне чоло люте сонце півдня, коли шуміли до-вкруги тирси безкраїх степів, тоді відчув ясно, що в лоні тієї землі рокоче. А то були Прометееві сили закуті. А то вони рвались на волю. А то вони гуділи підземним громом, бо це йшло повстання. Духа повстання над тією землею, колись такою ви-коханою Богом, благословенною. Плуг та меч поєднались тут у сталевому братньому брязкоті. Сталлю засіяні степи, сталлю

Наче вовки йшли по боках і ззаду нього...

і кістьми людськими, кровю напоені. Гай, гай, то ж бо то й жнива були тут на цих роздоллях нічиїх, що не мали начеб-то господаря.

Але він був — Господар. Він дрімав лишень. Він не знав самий того, над якою коштовною криницею спочиває. Не знав самий, що тільки схотіти йому і нечувані скарби горнутиме до себе. От коли б цього Господаря дрімотного, що проти смажного сонця, просто неба, в степу, в холодку камяної баби лежить, розбуркати.

Готи були ось де. Готи мчали сюдою кіньми. Готи ґрунтували тут царства. Готська твердість розплилась у скитській м'якості, — трясовинні. І тільки раз у тисячоліття будився Гот-воїн. Скидав полуду з очей, сонність-дрімотність, ледачість і глядів, перезорював далеч, степовий пірат, будівничий майбутнього.

Ахіллес бачив народження того суворого Гота. Раз у Варшаві, вдруге під Чигирином у Суботові. Плохий сотник Зиновій Хмельницький Габданк повернув знечевя голову і це був він — не він, ватажок підхмелений та хитрий, ні — це в очах спалахнули далекі-далекі вогні: походів, воєн і тріумфів. Ні, таки він, тільки він ніс у собі забуту славу, мудрість тієї землі. Може це іскри волі, владного Господаря майнули тоді в бистрих очах? Рівність, погожість, спокій античних таїлась у ньому, в його сповидно буремній вдачі. Міг знати міру в речах і почуття вправа. Аджеж роз-

читувався в старовинних авторах: Цезар правив йому за вчителя воєнного мистецтва, Цицерон був майстром стилю, Овідій був розрадою в час довілля, стойки — друзями в самітній мандрівці по суботівських левадах. Умів дивитись, умів оцінювати, вмів думати. Зосередилось у ньому: буйнопишна натура степового півдня, залізність гота, що прийшов з мряковинної півночі, витонченість латиняника, але не того, що прийшов через польську призму, а того, що через і з джерел Вічного ренесансу пожежої Італії, з лицарської гордості Еспанії, з французької яснопрозорости. Ось так гартовано і шліфовано душу Хмельницького.

І ще раз, і ще раз не пошкодував битий гравець, вдумливий Ахіллес, що поставив на нього карту. Щораз ближче був до Данціга, щораз ближче, їхавши з Берліна сам-третє із слугами. Курфїрст, Вільгельм-Фридрих дав себе нахилити до ставки на Хмельницького. В торбі віз Ахіллес листа електорового до запорозьких козаків. Електор славив козаків за геройські діла, подивляв їх відвагу й організацію, вірність предківській вірі і готовий був виявити бажання, прийняття козаків під свою протекцію. Ахіллес знав вагу такого листа в такі непевні часи.

А далі йшло так, як не міг сподіватись. (За ці дні скоїлося багато дечого в його відсутності). Пробившись крізь заметіль, що змагалася, покинув коня, сів у сани,

і ввесь засипаний снігом добився до Коніці, сам із вірним Адлером, бо другий джура за-неміг, застужений. В коніцькій обержі під сірим левом, розпрягли коні, гадаючи другого дня стати в Данцігу. Гріючись біля ватрану, завважили пятох телепнів; Ахіллес попробував шаблю у піхві, лист був при ньому — головешка у ватрані тріснула й розсипалася червоними скалками. Телепні, з-горсжанська убрані, з пиками, мов довбня, підходили ближче, а тоді Ахіллес збагнув про що йтиме. Один схопив ослін і вдарив по ліхтарі. Серед темені ринулись на воїна. Адлер смальнув навмання з пістоля. Ахіллесові замокли; тоді зойкнули леза в сяйві соснини, що тріщала розсипаючи червоні скалки. „Давай папери”! — заричав збір і наступив грудьми на Ахіллеса, дихнув на нього перегаром браги, та його проткнула Ахіллесова рапіра, пригвоздила, мов жука до підлоги. Лицар відступав з Адлером до дверей. Другий збір прострілив Адлерові рамя. Сікли, сікли і кололи, перекидаючи шаблі з правиці в лівицю, відбиваючись з-за столів, ослонів, шаф, хоч мужлаїв було чимало і видко найманих та підпоєних. Але розважати не було коли: Адлер кривавив мов кнур і в темені важко було розбирати. Ахіллес бачив до чого йде — могли його тут, прокляті, мов курча проткнути вертелом і ніхто не згадав би. Тільки знечевя в дверях станув велетень, ввесь у снігу, сніг був на шоломі, на вусах, на ві-

ях і голос дзвенів морозом, мов хрусталь в келиху з холодним вином. Цей новий з початку не міг второпати. Тільки, коли гайдук високо підняв головешку, збагнули: семеро збірів враз із гугнявим господарем та його батраками тиснули нещадно лицаря. Велетень, добув довжезну райтарську шаблю і почав сікти. Сік аж тріски летіли. Челядь підійшла ближче, ішла вовками, десяток райтарів, швед до шведа, біляві і довгі мов жерді з пятернями-лопатами. Навалились купою, зіяли збірів, попростромлювали їм рапірами горлянки і ті лежали горілиць на мокрій від крові долівці, закотивши очі і харчучи у сконі.

Ахіллес засалютував. Визволителем був пан Магнус де ля Гарді, дворянин шведської королеви Христини, по дорозі зі Штетіну до Геданум, де мав бачитись з префектом війська запорозького, капітаном Теодотом Зиновієм Габданком Хмельницьким, а від збіра, перед його п'ястичим сконом довідався Ахіллес, що насланю на нього гільтаїв Адерсом, голяндським паном. Вовча ліга чатувала скрізь.

VI

КРОВ НА СНІГУ

1.

Анц і г, ганзейський порт знімовнів, принишк. У нерівному свічаді моря одбивались заграви: це горіли крамниці, підпалені козацькими ребелізантами біля Коровачої брами. В небо пялись віхті полум'я, небо збагряніло, а коли серед ночі спалахували крамниці й снопи іскор вилітали д'горі, ставало ще ясніше, зовсім ясно, мов за дня. А серед цього лиховісного гомону загравав, що повзли, понад містом, Геданум лежав у снігу, запавши гостроверхними стріхами міщанських домів глибоко в сніг. Сніг падав без упину. На пустельних базарах, майданах і в заулках лежали замети в ріст людини.

Хмельницький із товаришами спішився, щоб довідатись як стоять справи. Перед брамою до Артусового подвіря і в самому подвірі лежали біля вогнів шкоти Кіттуса Скоттуса. Всі вони були в бойових шоломах з мешкетами в руках, у панцирях. Кожний мент були готові виступити. Били б того, на кого вказав би Кіттус Скоттус, браталися б з тим, хто йому був би братом. Кіттус Скоттус, ідучи поруч префекта покликав першого з краю, дебелого шкота.

— Як справи в місті, Лаєме? Де решта людей, де капітан Леслеус?...

— Регіментар лежить із рештою регіменту біля Йоганнісової церкви і жде на ваш знак, рітмайстре, щоб ударити. Хлопці не дождуться, щоб сікти козацьку чернь, — додав Лаєм і скося глянув на козацьких отаманів; це був погляд яструба на миршаву плішку.

Кіттус Скоттус посміхнувся й поклав руку Лаємові на панцирне рамя.

— Сікти буде завжди час, Лаєме, сікти-меш, кого скажу. А тимчасом вартуй із півсотнею тут і кожного козака, що йтиме повз, сам один, чи в громаді, одставляй в Артусів двір. Решта йде зі мною. Бемотих хто проти капітана Хмельницького, зрозумів, Лаєме?

Довгий шкот хитнув головою. Не подобалось йому це братання із степовою годотою. Та не смів говорити більше. Корот-

ка його команда стрепенула шкотську за-
логу. Шкоти здвоїли дозори.

— Йдемо далі, Хмельницький, — ки-
нув Перебийніс, — ті вартуватимуть до ско-
ну. Це наша резерва. Цікавий я, де бранден-
буржці з капітаном Яспаром. Вони стояли
біля Зеленої брами. Частина козаків Кара-
їмовича, порядна купа, за наказом Адерса.
перейшла з острова на Довгий Базар, щоб
досягти тебе в господі Під головою. Не
знайшовши тебе, капітане, в господі, пода-
лись сюди, та на Довгій вулиці їх перейня-
ли Шумейкові козаки й розпорошили. Чи
не подались по потугу до Арсеналу? Там
Барабашеві сидять теж...

— Та це не найбільша купа, — вкинув
Гловацький, — Барабашева ціла купа на
острові, за Мотлавою...

Хмельницький, насупившись, мовчав. Не
було легко зорієнтуватись в цей мент. Біг-
ли міщани, міщанки, шльохаючи, лементу-
вала дітвора. Люди бігли в темряві, в за-
граві, западались у сніг, тратили голову. Не
знав ніхто достоту, що саме скоїлось. На
дзвіницях бито в сполох.

— Цісарці напали!

— Шведи!...

— Поляки!...

— До ста бісів, рятуйте! Кінець Гед-
нумові!...

— А горить, гляди як горить...

— Матер деї, тож бо лихоліття!...

— Втікайте, батьку, поки цілий...

Зочивши громадку збройних людей, лю-

ди сахались. Та впевнившись за мить, що ці люди не думають їх сікти або грабувати, довірливо приєднувались до них і йшли вперед, самі не знаючи куди, проте певні, що вже нічого злого їм під цією опікою не скоїться.

Йшли попри радницю, де було зовсім темно, наче б тут нікого не було, хоч недавно ще тут стояли Яспарові бранденбуржці, на Бойтлерову вулицю, прямуючи до Марійської церкви. Пожежа розгортала свої вогненні крила й навіть тут було зовсім ясно, хоч горіло ще доволі далеко. Хміль пройшов. Було так, наче б якийсь прудкий і гострий промінь смагнув свідомість. Хотілось діяти. А враз із тим накипав гнів. Коли б капітан мав їх тут, зрадників і Юд, Забузького, Барабаша, Караїмовича, Джулая, розірвав би їх власними руками! Вони хотіли його захопити в пастку. Сам Барабаш із отаманням сидів мабуть ще на острові, ждучи вістей. Сотні Забузького ще вчора зайняли арсенал. Не збагнув того, давши їм на це призвіл — казали, що на передмістях холодно гібернувати козакам.

І ні душі кругом. Так наче б притаїлись десь у брамах, у заулках, за заметама й чатували на нього. Боялись прийняти одвертий бій. Ще самі не знали, хто з ними, хто проти них.

Гвалт і грабунок, пожежа й кров. Ось чого хотіли вони всі! Викликати козацьку бестію! Не лицаря, не воїна, а бестію-многоголового звіря! Степового звіря. Йому

нема зупину. Чого хочуть вони від нього?...

Всі в один голос кричать: або додому або в новий затяг, щоб лише не сидіти по норах, у піску, як під Дюнкерком. До цісарців у затяг! І Хмельницького геть, Барабаш нехай буде капітаном! Барабаша всі любимо! Хмельницький бє, не питає. Хмельницький гадає, що ми його пахолки. А ми вольні козаки, ми королеві браття!...

Ось чого хотіли вони, чернь козацька!

Хмельницький ішов мовчки, слухав. Ішов сутулий, бурка звисала на плечах, був схожий на орла, що зложив крила.

Ось вона козацька гидра! Ось вона, найприкріша. Та, якої завжди найбільше боявся, ця непевна, зрадницька, нестійка, що піде за тим, хто більше дасть, хто більше обіцяє. А він нічого ніколи не обіцяв. Він їх учив усіх твердого життя. Він хотів, щоб були лицарями, а не продажними наймитами.

— Хмельницький збабів, — кажуть. — З повією Гільдою лишень спить, із своїми прихвостнями чоломкається при вині, день за днем хлеще лиш вино і то найдорожче! Наховав талярів і люідорів із фляндського походу. Це не козак. Це чарівник. По ночах із відьмами недарма літає. В воду такого з каменем на шиї, або в вогонь сатану, змія!...

Мав же їм всім говорити про свої задуми, про пляни довгих років, мав їх, голоти нікчемної, нерозумної, тваринної радитись?

— Сікти його, розсікти, псявіру! За все йому віддячити! За те, що з Конецьпольським змовлявся! За те, що королівські листи затаїв! За те, що вивів у Фляндрію, в піски, під кулі і ядра еспанські, за тих, що там у дюнах лягли, за що лягли, браття?...

Оглянувся по друзях. Ішли, добувши шабель, ішли похмурні. Морозенко, Шангірей, Вишняк-Якубович, брати Мокієвські, Сурин, Ганджа, Чарнота, Соболь, Шумейко, Нестеренко, Усевич, Гловацький... і цей предивний, характерник, сатана, хто він такий?... Перебийніс, Монмаут, Стюарт?... І сотня вірних козаків і кіттусових шкотів.

Ні, ці не зрадять. Так мало їх, але ці не зрадять. З цими можна йти чортові в пельку. І піде. І піде.

Стиснув пірнача.

Назустріч ішли купою козаки, високо несли смолоскипи, запаливши їх від пожежі. Барабашеві, мабуть, а може так собі — пізні гуляки.

Переступив їм дорогу.

— Куди йдете, хто казав іти?

— З дороги! — Козак штовхнув його, дихнув оковитою на нього, паний вщерть, не пізнав. — З дороги, псявіро! Хмельницького йдемо бити! Він нас...

Але не докінчив. Капітан наче виріс, знявся над землею. Рука метнулась мов блискавиця й важко впала. Козак, навіть не зойкнувши, упав із розкритим черепом. Сніг рясно збапрямів, зчорнів кров'ю. Товариші його сахнулись.

— Ось тому, хто ребелізує, — кинув, мов харкнув розплавленим залізом.

Козаки пізнали його, впали в сніг.

— Батьку, не бий, батьку не бий!..

Махнув їм нетерпляче рукою. Слухняно, мов діти, що нашкодили, приєднались до почоту, обминувши трупа товариша свого, що лежав у снігу. Ішли далі.

Зривались постріли. З боку Арсеналу, з боку Мотлави, де острів. Видно не всі були за Барабашем. Може розстрілював вірних Хмелеві. Приспішили кроку.

Проливши кров, Хмельницький потахнув. В грудях уже не лютувало нестримне полум'я гніву, що загризало душу. Гнів ще жеврів, але розум уговтував його. У душі розвиднялось. Капітан був бадьорий і очі його в чорних яминах палахкотіли гарячими жаринами.

Його громада збільшувалась. За офіцерами вийшли козаки мушкетерської роти, що стояли в Артусовому подвір'ї, всі вірні капітанові. По дорозі приєднувались другі. Вислані чати повертались, звідомляючи, що Барабашеві бешкетують найбільше коло Коровячої брами, що бренденбуржці досі лежать, не рухаються на заставі біля Зеленої брами, а їхній Яспар пе з офіцерами в господі та жде, що буде далі. Одбиті Шумейком козаки Караїмовича одійшли по Довгій вулиці до Арсеналу й плондрують базари біля Марійської церкви. Невідомо було, що робить Леслеус: чи він ще стоїть далі біля Йоганнісової церкви, чи йде на

з'єднання з Караїмовичем? Решта козаків, головню регіменти Забузького, Золотаренка, драгуни Мокієвського і охотники з реєстрових запорозьких полків роздавались морем на острові за Мотлавою, радили й бенкетували, не вагаючись перейти міст.

— Що гадаєш чинити, капітане? — промовив Перебийніс, — я б гадав тих викурити з Арсеналу, мов лисів із нори...

— Ідемо на Арсенал, префекте, — сказав Мрозовицький.

— Я йду в табор за Мотлаву, — глянув на нього Хмельницький, — я хочу говорити з голотою...

Офіцери переглянулись між собою. Іти за Мотлаву — йти вовкові в пельку? Хмельницький надто вірив черні.

— Ти не смієш іти до табору, — шершаво сказав Перебийніс, — там тебе розсіче перший ліпший пянчужка.

— У пянчужки закороткі руки, глянув по ньому гостро Хмельницький, — а з козаками поговорити треба. Їх ще не встиг зовсім попутати лихий...

А в відповідь на це, із-за рогу Бойтлерового заулку, як тільки громада на чолі з капітаном вийшла на Марійський майдан і заграва обдала її неспокійним, сліпучим сьйвом, примнула мушкетна сальва... Із-за заметів снігу знялись чорні постаті, бігли назустріч, падаючи в снігу й вимахуючи шаблями. Це були перші чоти ребелізантів. Вони знали вже, що Хмельницький йде їм назустріч.

— Ось і бачиш, чи попутав їх зовсім лихий, чи ні, — засміявся Гловацький і наказав мушкетерам набити мушкети. З-за церкви знімались чорні лави людей. Йшла їх сила.

2.

Рітмайстер Леслеус служив лиш тим, що платили. Вчора й позавчора Адерс гостював його й шкотських поручників wraz із Барабашевими людьми в господі й додав ще кілька кіп талярів за посічення партії Хмельницького. Леслеус дав йому важку руку, де бракувало двох пальців (а не зважаючи на це сік хвацько палашем), що Хмельницького посічуть. Але був без Кіттуса Скоттуса мов без рук.

Трохи маркітно було встрявати в цю козацьку бурду, розжеврену гадючими грішми, але не звик роздумувати. Його лоб не переносив митикувань. Морщив його й морщив, а проте ніяк не міг доглупатись достоту про що йде. Казали бити — бив, казали сікти — сік. Волів би, щоб Кіттус Скоттус думав за нього.

Ішов, сховавши голову в плечі, важку, шумну голову під погнутим шоломом із рапірою у руці. Кидав команду коротко, шорстко, як у битві і тішилось його вояцьке серце, коли сальви загреміли впопад.

— Леслеусе, друже!

То гукав до нього Кіттус Скоттус з чорної купи людей, на яку напірали шкоти й Караїмовичеві люди.

— О, гей, Кіттусе Скоттусе, як ти понав між вороння!

Підступали все ближче й ближче. Смо- лоскипи знято високо вгору. З близької обержі козаки, розбивши її перед тим, ви- котили бочки з оливою й підпалили. Сніг порожевів.

Майданом прочвалував загін вершників, вимахуючи шаблями й шапками.

— На острів, всі на острів, хлопята!...

Суворі вусаті лица світилися із-за сталі голих палашів. Підходили щільно до купи, де стояв Кіттус Скоттус із своїми людьми. Макбетів регімент давив їх. Леслеус привів бо з собою всіх, що змогли ще підвестись після плаченої Адерсом гульби. Стояли проти себе.

— Кого хочеш бити, регіментарю?...

— Того, кого слід, — гугняво крикнув Леслеус, — а тобі б Кіттусе Скоттусе личило бути при мені.

— Беш чесних людей, — спокійно ска- зав Перебийніс, — не лицарська то річ, ре- гіментарю, ти знаєш, що я себе за шеляга не продам.

— Хмельницький бузувір і агент папі- стів, — сплюнув Леслеус, — бю кожного, хто смердить Римом.

— Соромно, регіментарю, — загремів голос Хмельницького, що відсунувши ру- кою Перебийноса й офіцерів, які його оточили стіною, вийшов на світло смоло- скипів, — ти знаєш мене не від сьогодні, а не міг би мені такої догани кинути в вічі.

Люди з Чорного Лева мене колись інакше шанували...

Дві купи зустрілись віч-на-віч. Шкоти, що втім не знали взагалі куди й по що їм казали йти, а сікти були завжди готові, здивувались, що їм наказано стріляти у людей, між якими був козацький префект. А його ще так недавно приймали учтою та мушкетними сальвами. Козаки з хоругви Караїмовича, спинившись за шкотами праворуч, п'яні та нетерплячі завили з радости:

— Хмеля не ховайте, псявіри! Хмеля нам дайте на суд! Хмеля на чорну раду! Доволі йому з бабами вилігуватись, вином упиватись! На шворку його! До гармати прикути!...

— До гармати прикути!...

— Щоб знав як пірначем лоби кроїти!...

— Королівський жолд затаювати!...

— Бий його, псубрата! Бий його брато-продавця!...

— От Барабаш іде, той наш батько!

— Віват Барабаш!...

Леслеус підвів бадьоріше голову, почувши крики бунтарів. Вперся твердими очима в Хмельницького, міряв його.

— Кіттус Скоттус, до мене! До мене, рітмайстре!...

Перебийніс галантно вийняв із піхви рапіру й мовчки подав її через плечі інших Леслеусові. Той одіпхнув її і вона впала на сніг, жалісно заспівавши.

— В землю, псе! — крикнув, змінив-

шись на лиці Леслеус, — в землю разом із твоїми друзями!...

Шаблі свиснули над головами.

— Мушкети готуй!

Муштровані шкоти, одступили назад, мов залізна стіна. Шкотський поручник, поклавши пістоля на лікоть випалив. Але його вдарив плазом шаблі Гловацький і куля пішла вгору. З теміні випалив хтось другий, міряючи в Хмельницького, але префекта заслонив прожогом Усевич і впав, взявши не для себе призначену кулю. Запахло порохом. Хмельничане підхопивши раненого під руки, відступили під мури. Сутичка почалась.

— Мушкети готуй!

Хрипло кинув у морозну ніч Леслеус. Його розбирало вино. Очі засліплював гнів, що клетотів у нетвердій голові. Може й зле, може це все було непотрібне, але Кіттус Скоттус його зрадив. Це було найголовніше.

Він озирнувся по людях. Вони ніяково стояли в снігу, топтались.

— Мушкети готуй, до сто бісів і півтори тисячі чарівниць!...

Люди не підіймали мушкетів, не відкусували патронів. Леслеус смальнув вахмайстра Рамзея, довгого телепня, що стояв поруч нього, аж той накрився ногами. Регімент Чорного Лева стояв нерішуче. Він не знав, кого слухати: Леслеуса чи Кіттуса Скоттуса. І в лобах не містилось, чому треба сікти й стріляти свого рйтмайстра. А він

із своїми людьми, побачивши замішання, радісно вигукнув, приклавши долоні до уст:

— Регіменте Чорного Лева, чи ж битимете своїх? Дула в сніг, хлопята!

— Вогня! — Кричав Леслеус.

— Сюди, хлопята, — весело гукав Перебийніс, — зі мною, хлопята, я вас водив по славу. Я вас ще в кращі краї поведу... Слухайте мене, люди Чорного Лева...

Збиті біля Леслея шкоти, жахаючись його ведмежої сили, набивали мушкети. Інші, завагавшись, сколихнули лави й перебігали на бік Кіттуса Скоттуса.

— Леслеусе, ще час, до нас, Леслеусе!...

— Вогня, мушкетери!

Леслеус із упертістю жолдака, пер на шаблі.

Люди з хоругви Караїмовича, побачивши зраду шкотів, відступали, криючись вогнем горлачів і піщалів до церкви. На них вдарили козаки Хмельницького і гнали їх по майдані, рубаючи шаблями.

Хмельницький, з шаблею в одній руці, другою помагав друзям нести раненого Усевича. Куля поцілила поета в груди. В брамі кам'яниці лежав, стікаючи кровю. Хмельницький, кохаючи його як сина, поклав йому долоню на гаряче чоло. Усевич відкрив очі, посміхнувся.

— Не дай, батьку, себе на поталу...

— Не дам, сину, не бійся...

Усевич, дивно усміхнений, замкнув знов очі і став непритомний.

— Тут десь патер Мокрський живе, капітане, — промовив Мрозовицький, — занесемо його туди...

Вівати на честь Барабаша гасли в червені заграви, падали в сніг. Барабашеві люди, уперто вмірали під шаблями хмельничан. Кров жевріла чорними плямами на розжеватому снігу. Леслеусова мужва розпачливо зчепилась із Скоттусовими. Ті, стараючись їх не сікти, обіймали медвежими обіймами з-заду й виривали од них рапіри та мушкети. Леслеус кляв. Його справа була програна. Його люди звільна відступали.

А на боці, не приймаючи участі в бурді, стояв опершись на довгу, драгунську рапіру, яку взяв собі замість відданої своєму регіментареві, чудно усміхнений Стюарт-Перебийніс. З під шолома, насуненого глибоко на брови, гляділи мерехтливі, мов зоря на світанку таємничі очі.

— Віват Хмельницький-префект!...

— Віват Габданк, лев наш і батько!...

— Віват Хмель!...

3.

Посікши бунтарів на Марійському майдані, хмельничане погнали їх та горстку шкотів, що zostались при Леслеєві в напрямку Арсеналу, де зачинились люди з хоругв Забузького.

Пожежа наче б потухала, але за хвилину сніг полум'я зривався знов над побережжями Мотлави. Звідти бігли міщане, жиди та

вірмени із клунками, з жінками та дітьми, тікаючи від бешкетників. Оповідали, що п'яна галайстра козаків, увірвавшись у базари біля Зеленої та Коровячої брами руйнує ятки та рундуки, грабує крам і жадає вина. Казали, що бурмістр, зірваний поночі з ліжка шукав Хмельницького для втихомирення козаків, а не знайшовши — бо казали йому якісь люди, що Хмельницького вже посічено на смерть чи привязано до коня й пущено в поле — звернувся до Барабаша. Його писарів козаки Забузького сильно потовкли, одного пустили навіть під льод, так що замерз на смерть. Бранденбургський капітан Яспар, що досі піклувався враз із шкотами про порядок у місті, вважався йти втихомирювати бурду. Може мав у тому свою власну мету.

Сполох зняв у місті таку тривогу, якої не зазнавало воно від часів польсько-шведської війни. Деякі арматори наказали кораблям, що стояли в пристані підійняти якорі, інші позбирали морців із портових оберж та пороздавали їм мушкети. Патриції позачинялись у своїх домах, резиденти Венеції, Семигороду й Московії виставили озброєних вартових і викотили моздіри на кружганки, для постраху черні. Козаки обезброїли людей по заставах і нікого не пускали в місто, ані з міста, кажучи, що настало їхнє право. Можна було сподіватись ще більших прикрощів.

Патер Генцель Мокрський давно вже пробудився, коли до нього застукано. Він

стояв у вікні, глядів на пожежу й молився, не знаючи якслід, у чому річ.

Гай-гай, тож то був здивований, коли козаки внесли до нього вмираючого товариша, Івана Усевича, з яким ще недавно говорив про твори Томи з Аквіну! Панцирні друзі Гловацький і Мрозовицький внесли поета з простріленими грудями й поклали на тапчан, застелений медвежою шкурою. Патер Мокрський швидко наципав корпії, намаїв павутиння з хлібом і намагався втишити кров, що бігла струмком. Мрозовицький присвічував йому свічкою, хоч в світлиці й так було видно, бо заграва була просто в вікна. Зосереджене обличчя єзуїта було сумне: куля сиділа глибоко в грудях, ранений хрипів і харкав кровю, не сила було йому допомогти.

— Треба бігти до Корнеліуса Мерзена, — прошепотів Мрозовицький, — це заклята тварина, скупий і жадібний на гроші мов жидюга, але під пістолями прийде...

Генцель Мокрський похитав головою.

— Йому не допоможе ані Корнеліус Мерзен ані ніхто інший. Куля торкнула осердя. Дайте йому спокійно вмерти...

Люди говорили пошепки, нахилившись над умираючим. Усевич відкрив очі й побачив над собою обличчя друзів. Посміхнувся білими губами, хотів говорити, але не міг. Запав знов у темінь. Чернець поклав йому руку на холодне, крижано-холодне чоло.

Під Дюнкерком куля еспанця смальнула

Хмельницького по руці. Треба було швидко вийняти її, бо грозило зараження. Мрозовицький пригадував собі, як лікар регіменту Ферре-Сантерри розтинав у наметі йому руку, добуваючи кулю. Боліло страшенно, але Хмельницький випив тільки оковитої й наказав читати собі Ціцерона, Промову проти Катиліни. Монотонне читання успокоювало біль, хоч лікар порався довго й боявся еспанських ядер, що падали кругом шатра. Коли скінчив, а Мрозовицький відірвався од книжки, капітан лежав із затисненими зубами, весь полотняно-білий. За хвилину зірвався й, підтримуючи зранену руку другою рукою, повів непереможніх мушкетерів із білоцерківського і незамайківського куріня до штурму на еспанські палісади.

— Кажете, патре, що нічим йому не можемо допомогти?... — прозгучав голос у тиші.

Генцель підвів голову.

В дверях стояв Хмельницький. З його обличчя зникла та рапавість, що її мав внизу, перед галайстрою. Скуйовджений чуб ліг на біле чоло, лице злагіднилось важким сумом. Тратив бо друга й юнака, що милий був йому, мов рідний син.

Мокрський схилив голову.

Юнак поклав за нього життя. Кулю, призначену для капітана прийняв у свої груди. Від кого ця куля була? Від наемника-шкота чи від ребелізанта-козака?... Упав мов підкошений, на весні життя, коли

Лікар порався довго й боявся еспанських ядер...

все всміхалось йому: і нескінчений вірш і жадоба чину й віра в свого капітана.

Знадвору чулись стріли. Дзвін на св. Бригітті, на Йоганнісовій церкві не вгавав. Гудів жалісно, посилав скарги в небо, а воно мовчало, затягнене хмарами, наливалось кривавим вином заграв.

Чи такого кінця ждав для себе поет з Божої ласки, панцирний друг капітана Габданк-Хмельницького, Іван Усевич?...

— Ось де влада черні, — промовив серед тиші Хмельницький, стоячи біля узголя свого вірного друга, — ви пригадуєте, патре, як я боявся викликати її?... Ось де ця стоголова гидра, що не знає краю своїй руйнуючій люті, своєму шалові...

— Все, що не діється, діється з Божої волі й ласки, — промовив патер Генцель Мокрський, — найголовніше, щоб Господь мав тебе в своїй опіці, капітане. Ти вже ні ні обманув смерть...

— Якою ціною, отче, якою ціною?...

Хмельницький глядів важким, непорушним од внутрішнього болю поглядом на вмираючого друга.

В кімнату ввійшли друзі. Стояли мовчки, покидавши шапки.

Усевич конав. Він так і не приходив більше до пам'яті, відкинувши поблідлу голову на подушки. Медвежа шкура на його ложі була волога од крові. Із глибокої рани кров текла струмом, спинити її не було сили. Серце билось ще останніми зусиллями.

Мрозовицький не міг глядіти на друга, обернувся до вікна.

— Батьку, — сказав пошепки Шумейко, — шкотський рйтмайстер шикуює людей до штурму Арсеналу...

Хмельницький підвів голову, вирвався із важкої задуми. Відняв долоні од вихудлих, жовтих скроней. Слова молитви тихо вмерли на його устах. Він вже пережив смерть Усевича. Треба було йти далі, далі, через кривавий, пінистий Рубікон. Час не ждав. Час наглив. Час був його. Часу не можна було дарувати нікому.

— Я йду за Мотлаву, — сказав Хмельницький, обдивившись друзів своїми промінними очима; — хто йде зо мною, поїдемо кінно...

— На Божу ласку, капітане, — прошепотів Соболь, — там тебе розірве чернь, особливо тепер, довідавшись про покару Караїмовичевих...

— Гадаєш, що чернь мене може змусити їй скоритись? — шорстко перебив його капітан; — хай краще розірве мене, ніж маю скоритись зрадникам і розбишакам...

Патер Генцель Мокрський мовчав. Він вчинив над Хмельницьким знак хреста. І люди в світлиці замовкли. Волі Хмельницького ніхто не смів перелічити. На дворі брязчали нетерпляче зброєю люди. Капітан нахилився над Усевичем і поцілував його в холодне, вкрите потом чоло. Єзуїт залишився біля вмираючого. Він молився, чуючи важкі кроки воїнів, що сходили вниз.

Перебийніс нічого не сказав на рішення Хмельницького. Він готовий був ждати із своїм регіментом під Арсеналом, поки вістун не сповістить його, як прийнято Хмельницького на острові. Лави брязнули сталлю шабель і мушкетів, беручи їх на рамена.

Хмельницький з друзями почвалував назустріч пожежі.

4.

Мрозовицький, їдучи за Хмельницьким, дивувався, як швидко це недавнє таке слухнянє й звикле до ладу військо перемінилося в отару розбещених мародерів і розбишак. Недалеко було до світанку. За цю ніч встигла вигоріти ціла дільниця, підпалена паліями Барабаша, дільниця над Мотлавою, біля Коровячої брами, де містились крамниці й рундуки. Попіл згарищ, роздмухуваний вітром, сідав на сніг. Обгорілі ришти будинків, звуглілі крокви, взявшись вогнем, падали з грюкотом на вулицю. І коні шархали від полумя, від гулу юрби козаків і жолдаків, що волочилися заулками, грабуючи міщанське добро, виволочене просто на сніг, із палаючих будинків.

Інші, п'яні вщерть, так і простягались на снігу, біля порожніх бочок, не чуючи ні морозу ні вогню. Тільки тоді, коли полумя підкравшись до декого з них, кидалось на козацькі кожухи та киреї, розстелені на снігу та смалило п'яницям чуби й спини, наче кнурам, вони зривались мов навіжені та йшли шукати іншого місця.

Терпуга, славетний козак, що відзначився ще під Білою Горою, з одним лише вухом, бо друге були відрубали йому єспанці, роздерши жупана й вивалюючись у дьогті, розбивав вірменські рундуки. Сулима, твердий козак, що поруч Мрозовицького ішов безстрашно на єспанські гармати, відсік якійсь міщанці, що її мабуть і вбив сам, два пальці, щоб зірвати перстені. Коли Мрозовицький гукнув до нього, він утупив на поручника свої шкляні очі, але не пізнавав його й не бачив: винний чад і жадоба крові одібрала йому розум. Омелько Бачинський, із хоругви драгунів, у білому атласному жупані, захляпаному кровю, мов різник, сік шаблею кожного, кого стрів на шляху, свого й чужого.

— Що тут діється у вас, молодійці? — Перехилився Мрозовицький в сідлі до юнаків; вони не видавались такими вже паними, але озброєні од пят до голови спокійно гляділи, як горять міщанські вулиці, грабовані черню.

— А ти хіба не знаєш? — Підзорливо подивились на нього, а потім, на всю громаду; — а ти за ким, за Хмелем чи за Барабашем?...

— Хмель давно вже під кригою, — крикнув другий, — вже його давно риби їдять...

— Висітимеш за це! — З пересердям гукнув Гловацький і обернувшись у сідлі, шмагнув канчуком гарного юнака через обличчя, аж той зойкнув, — висітимете всі, ланці, драбуги, заколотники, розбійники...

Юнак, збілівши вихопив шаблю, але івші, знечевя завваживши значок префекта, на списі у Шумейка, що їхав за Хмельницьким (а той закляк у своїй чорній бурці, мов закам'янілий, нічого не бачив і не чув) кинулися на всі боки.

— Див, див, молодці... Капітан їде...

І, подаючи цю вість далі, вже бігли коло Хмелевого стремена, захоплені ним, знов знайшовши віру в нього, знов, наче осяяні блискавкою його погляду, тратили свою волю...

Ось воно грайморе черні! Ось змінлива її душа! Потоптати людину, забути її вмить, навіть пам'ять про неї споганити, а потім навіть бунту власного жахатись — це потрапить вона. А жити вольно, думати й володіти може тільки одна людина й більше ніхто...

— Віват, Хмельницький!...

— Віват, наш капітан!...

— На раду, молодці-товариство, на раду!...

— Барабаша під кригу!...

Гулко зацокотіли підкови по вкритому ожеледею мості. В світанку розмаювався, горів префектів значок. Козаки бігли за ним широко розтягнутою юрбою.

Варта по той бік Мотлави, на острові, озброєна піщалями й мушкетами загородила дорогу. Нахабні, п'яні обличчя підійшли до коней, що сапали од швидкого чвалу.

— То ти, Хмелю, до нас ідеш? — гукнув

підпилий вусатий чвалай, грудьми підступивши до капітанового коня.

Хмельницький штовхнув його чоботом, аж той заточився й беркицьнув у сніг. Всі зареготались. Розсуваючи чернь, найжджаючи кіньми на п'яниць і очманілих од сваволі заколотників, вершники їхали далі, в козацький табор. Ясно горіли бочки з оливою, палахкотіли смолоскипи. Літаври загуділи.

— Де Барабаш? Де Забузький? Де Країмович?...

Але ніхто не міг сказати, де вони. Офіцери посміхнулись. Ватажки голоти, Адерсові агенти, почувши про приїзд Хмельницького, поспішили знітитись. У часі, коли ще нічого невідомо було, воліли притаїтись. Це свідчило, що починали бунт, а самі не вірили в успіх. Або просто боялись гніву Хмельницького, що міг з ними покінчити на місці.

Море голів хвилювалось на острові. В шапках і простоволосі, виголені, з чорними чубами, у шоломах, що відсвічували блиском од смолоскипів.

Козаки, головно з драгунських хоругов, вийшли вершникам назустріч. Ця юрба була вражена сміливістю Хмельницького, що відважився сам-шест прибути в табор. Люди, що недавно ладні були власноручно посікти Хмельницького і, підмовлені, не знали межі своїй ненависті до нього, тепер мовчали. Були напевно й такі, що затаїли лють (ззаду зірвались навмання три-чо-

тири постріли), але більшість хотіла слухати.

Хмельницький повів очима по юрбі. Важко сидів на коні, що гріб копитами мокрий сніг. В сутінках світанку, що лиш починав сіріти, жовте було його обличчя, облямоване чорною бородою. Заграва грала. На панцирі, на ринграфі з Богоматір'ю. І од цього блиску ясніло обличчя, суворе мов покара, що її готував для закордонників.

— Чого хочете, молодці, військо козацьке? Чому починаєте бурду, нівечите мирних людей, неславу стягаючи на наші лицарські голови, жінок гвалтуєте, беззахисних купців грабуєте? Це така вдяка ваша Геданумові, що вас приймав? Це таку славу розносите собі й нащадкам по чужині? Гей, хвалився котрийсь, що мене під кригу пустив, ребам на поталу, а я б сам йому в руки безборонний віддався, щоб такої ганьби не пережити. Де ваші ватажки? Де ваші шептуни? Де ваші суплікатори, що мов таті останні пожежу запаливши, втікли тепер і носа не показують? Гайгай, ото ж зустріло мене, на кінець походу, де славою вкрито ім'я козакоукраїнської нації й війська запорозького, і напередодні інших походів, ще славніших, ще ніким не чуваних...

Виступили драгуни, Мотиличенко, Гарбуз і Шквиря. Підпершись у боки, заломивши шапки, сяючи чистою міддю панцирів

і сталлю наручнів гляділи капітанові просто в вічі.

— А того неспокій пішов по війську запорозькому, пане капітане, бо ти, кажуть, наче б то жолд козацький од дуже християнського короля Людовика затаюеш, бо сам про привату лише дбаючи, забув на що єсьмо, військо прехоробре запорозьке: невірних бити, імя своє славою вкривати, добра-золота придбати. Бо ти, так кажуть, послів од короля Еспанії Филипа, прогнав, а ті нам не такий жолд як твій плюгавий кардинал обіцяють...

— До еспанського короля у затяг! Волимó так!...

— Тут третій місяць воші годуємо козацьким тілом...

— Під еспанського лева волимó, це славний прапор!...

— На моря хочемо, на південь, не тут, де сніг...

— Індію воювати для короля еспанського...

— До Чіпанга хочемо йти, ми там ще не бували....

А Шквиря, високий телепень, граючись пістолем, обернувся до юрби й дзвінко крикнув у тал світанку:

— Даремно, молодці - товариство, до Хмеля взиваєте... Йому голос товариства такий байдужий як подзвіння по сатані...

Люди підступали щораз ближче до нього, напірали на коней, а вони злякано щулили вуха і гризли узду і шарахали в бік.

Довбиш вдарив у котли. Між людьми снувалися агенти Барабаша й нашіптували. Може Барабашева справа ще не була зовсім програна.

— Читай вашність, — ткнув Мрозовицькому у руки пергамент, ватажок партії найсміліших і найзапекліших заколотників, що мріяли про золото Монтезуми, й Чіпанга, Гарбуз, завзятий рубака, турецький галерник, що чорта не боявся; — ану читай, що там еспанський король пише...

Мрозовицький читав:

...і пропонує його Величність Филип IV, король і імператор обох Еспаній, Кастилії, Арагону й Галісії, герцог Брабанту й Фляндрії, король Сицилії й Неаполю тощо, тощо, славному війську Запорозькому через своїх довірених мужів вступити в затяг під прапори Його Величності. Знаючи не од сьогодні лицарську вдалість, хоробрість і вмільсть у воєнному ремеслі преславних воїнів війська Запорозького, що мушкетним димом підкурювали передмістя Константинополю й Трапезунту, що воювали хижі бісурманські орди під Хотином і Цецорою, що у многих війнах, битвах і сутичках своє ім'я несмертельною хвалою вкривали, Його Величність король Филип IV готов прийняти на службу свою, в цьому чи в Новому світі корпус козацький кінних і піших воїнів, платячи по 15 талярів щирого золота піхотинцеві і по 25 талярів вершникові з конем і повним озброєнням...

—Бачиш, вашність, як нас шанують...— посміхнувся під вусом Гарбуз і звернувся знов до юрби:

— Чуєте, молодці-товариство, хто заплатить вам більше, може московський цар Олексій, може семигородець Ракочій або нашому панові капітанові такий милий кардинал Мазарен, болячка йому та його друзям у бік...

— До Филипа волимо, молодці!...

— До еспанського пана волимо! З еспанцем добре жити!...

— До Чіпанга підемо, до Індії!...

Було сіро на дворі. Почав іти пластівнями мокрий сніг, що падав на куріні, на людей, на гриви коней. А Хмельницький, взявши з рук Мрозовицького листа, не поспішаючи, роздер його, а вітер схопив та поніс клапті...

Юрба ахнула і затихла. По хвилині глухий, не віщуючи нічого доброго, гул пішов довгими, невтишними хвилями. Гарбуз прискочив до Хмельницького і переразливо крикнув:

— Яким правом, вашність сотнику, рвеш королівські епістолі? Хочеш знов обдурити товариство як тоді, під Боровицею, коли Павлюка й Томиленка ляхам видавав?....

Хмельницький вдивлявся в нього, сверлив його очима.

— Відповідай, псе! — вигукнув і Мотиліченко.

— Правду сказав, нехай відповідає тепер!...

— Під кригу риб годувати!...

— Смерть зрадникові!...

— Смерть!...

Мрозовицький, Гловацький, Шангірей, Мокієвський, Соболь, Шумейко, Нестеренко і Сурин запитливо глянули на капітана. Хто схопився за палаш, хто звів курок при пістолі.

Козацтво ревіло. Шаблі забрязчали зливою криці над головами. Юрба була мов зраний лев. Хмарна, недобра, підюджена.

Хмельницький повагом зліз з коня. Люди пильнували кожного його руху. Світили смолоскипами, щоб краще бачити. Він став твердо на землі, бурка впала з рамен. Був у своєму рейтарському колеті з білої шкіри, а поверх мав панцир. Червенню зайнявся його пірнач, заткнений за пояс.

Капітан підійшов просто до Гарбуза, лицем у лице. Той стояв, широко розставивши ноги в татарських сапянцях, коливався на тих коротких кривих ногах вершника й сміявся просто в вічі. Але вмить перестав сміятись. Це капітан глянув на нього. Це капітан дивився на нього, бачив його наскрізь, всю його душу перезорив.

— Ти, — промовив він тихо, — ти — панцирний мій товариш, разом під Цецорою були в турецькому аркані, ти мене питаєш про Павлюка й Томиленка?... Чи за-

свідчиш мені перед Богом, що я коли-не-будь видавав товаришів?...

І відійшов, ніби не бачив його. Ішов помалу по стоптаному снігу, сніг йому падав на прилбицю шолома, на вуси, на бороду, ішов крізь море юрби. А вона, тиха й мовчуща, немов чекала на смерть свою, розступалась. Роздавалась по половині і давала дорогу. Вусаті й безвусі воїни, що ще хвилину перед тим ладні були його вбити і розшматувати, тиснулись один до одного, водили за ним своїм широким поглядом, мов зачакловані.

Світанок брязчав сталево того грудневого дня. Виходив знад моря, сірий і мрячний, та проганяв ніч. Заграва сочилась крізь нього, а Хмельницький ішов між юрбою, як між зграєю рахманних вовчурів. Гасли, понурювали очі, не сміли дивитись на нього, перестали й шепотіли. А він, прийшовши до кола, де стояли котли, літаври й бунчуки, обернувся. Став напроти сходу, напроти перших променів, що продирались через мряку, схрестив на панцирних грудях руки. Юрба не шиширхнула, скамяніла.

— Коли поведуть вас кращі за мене, — почав Хмельницький, — у цей еспанський затяг, не бороню. Коли скажуть мені, що еспанський король вас озолотить, радітиму. Та серцем не буду з вами. То шкода говорити, молодці, лицарство запорозьке. Не в далекі світи, за море іти, а пильнувати матки-отчизни нашої пресвятої мусимо. По славу для неї хочу з вами іти, бо не для

привати марної живу, а долею отчизни ввесь вік мій гризуся. Малі люди намовляють вас до малих діл, а я вас на великі діла готував. Нехай вийдуть ті, що вас намовляли до злочинства, нехай поміряться зо мною Божим судом! Грішний я й малий, але знаю, чого хочу, куди йду. І схоче Господь мені допомогти, то й pomoже. А ті, що вірні мені нині, разом зі мною розділять славу. Діла великі дозрівають, друзі-товариство мое козацьке. І той великих діл довершить, хто вміє чекати терпеливо. Коли б я жолд королівський затаїв, то б у золоті жив. А мое життя вам відоме, бо разом із вами під голову кульбаку клав, просто неба і з одного казана кашу їв. А коли нашіптують вам, що перед вами таємні справи й пересправи затаюю, то мають слухність. Бо найперше перед ними затаювати мушу, бо, почувши од мене, побіжать перші й продадуть тайну тому, хто більше дасть, як уже й продавали нераз, як нині продали вас, товариство запорозьке преславне, враз із собою й нащадками своїми. І Господній суд страшний буде для них. І прийде на них покара. Бо не дарує їм того отчизна. Що ж до мене, то не на те я вас виводив у чужину, щоб шаблю свою й кров шляхотну продавати всякому. Я вивів вас на славу матки-отчизни нашої й вести вас цим шляхом хочу і поведу, так мені допоможе Господь Бог і свята Трійця. Амінь.

Друзі підвели йому коня. Хмельницький сівши в сідло випростався, шолом тримаю-

Пришов до кола, де стояли котли...

чи в руці, почав одмовляти ранню молитву. І хоругви драгунські і сотні мушкетерські й козацькі одмовляли її разом із ним. Чад полум'яної ночі пройшов. Хміль вивітрився із буйних, чубатих голов. Юрба стала військом, базар п'яної голоти — військовим табором.

— Карай, батьку, — підійшов до стремена і глянув на Хмельницького Гарбуз; — бісом я був одержимий, коли хочеш, тни голову...

Його карати Хмельницький не мав за що; якби хотів, уже давно проломив би йому голову пірначем. Вішати треба було, до гармати прикувати тих, що підбурювали, грабували, гвалтували й палили. Хотів їхати до Арсеналу, вговтувати найнепокірніших. Може вже давно рубались із Перебийносівими шкотами. Та Гловацький збентежено прошепотів йому до вуха:

— Капітане, щойно прибув Ганджа із вісткою, що Яспарів регімент заставив всі мости через Мотлаву і всі городські брами, а сам Яспар іде тебе і нас усіх арештовувати!...

Хмельницький надів шолом. За ним шуміли прапори, підняті хорунжими, гуділи радісно літаври, за ним стояли воїни, вірні діти його, в залізо закуті.

Міг поміратись і з Яспаром.

5.

Забр'юхуючись у снігу, що танув, кленучи, бігли Барабашеві люди по місту. Бунт

заламався: невідомо було, де стоїть головна сила заколотників, ніхто не знав, куди втікли потайки Барабаш і його друзі Золотаренко, Караїмович і Забузький, що ділили з ним разом уже давно затаєну лють проти Хмельницького. Вість, що Хмельницький іде з усім кошем корпусу в місто, з усіма клейнодами й прапорами, понесли Барабашеві агенти. Козаки, що розбились на невеликі купи й плюндрували базари, тепер не знали, що мають чинити. Хто мав нечисту совість, біг до Марійського майдану, де як казали, збираються збунтовані хоругви Забузького, гібернуючі в Арсеналі, інші ховались по норах корчем.

Нічого не було певного. Сніг танув і падав, мороз спав як на провесні. Брязчав сирій, непривітний день.

Отамання, підпаливши заколот, схоронилось у венецького резидента Арноні, що враз з агентом еспанського короля Йоахимом Альфарою Гонзалесом та Адерсом день і ніч пильнували діла. Кости було кинуто — треба було грати далі.

Барабаш, дебелий, червонолиций козак, гстуючись на гетьмана, а принаймні на префекта козацького корпусу обтирав піт, що виступав йому на широке чоло. Караїмович, Забузький і Золотаренко — тверді й хоробрі козаки, куми Барабашеві й неприятели Хмельницького ще з давніших часів, куняли на ослонах, під вікнами, спершись на шаблі. Здається, а це було видно

по їхніх обличчях, що й вони так як і сам Барабаш не раді були, встрянувши в бурду. Могла закінчитись для них халепою.

А тим паче, коли всією справою кермували ці биті, прехитрущі бестії, враз із Адерсом, які обкрутили б їх усіх, добрих воїнів, але кепських дипломатів, довкруги пальців. Тенети накинута на них, густі тенети і, про себе кожен думав, як би то вибратись з них ціло.

Адерс із погордою глядів на козацьких офіцерів. Він знав, що ніодин з них не може міряться кебетою ані характерністю з Хмельницьким, він розумів дуже добре, що козацькій черні любіший Хмельницький, справжній вождь, що вміє наказувати і примушувати людей бути слухняними, але щоб аж так маліли вони в порівнянні з чигиринським сотником, — цього він не сподівався.

— На чернь полягали ми як на Бога, кинув Адерс Барабашеві; вашмосьт прирікав мені, що чернь піде за тобою скрізь, а ось Хмель приїхав, сказав два слова і чернь лащиться біля нього мов цуцик. Замало може, вашмосьт, оковитої бочок викотив поспільству й не наказав добряче пити за здоровля короля Филипа?...

— Чотири дні пили на рахунок королівської милости, — озвався винувато Барабаш, — присягались товариші, що звяжуть Хмеля і пустять під кригу... Певний я своїх людей як себе самого, та мусіли мовчати, бо посікли б їх...

— Ти не знаєш, мості пане, Хмеля, — заскрипів Забузький, що ходив, дещо скрививши свою пташачу голову на тонких в'язах, — це біс, це див... Він і чернь заворожити міг...

— Дурні казки, курам на сміх! — вигукнув із пересердям Адерс; — хто там повірить вашим вигадкам! Коли б вашмості не впевняли мене, що маєте чернь у своїх руках, то б ніхто з нас не встрявав у бурду і ламаного шеляга не дав би на неї...

Він сердито заходив по кімнаті й фалди його чорної киреї розгортались за ним мов крила в кажана. Зжовк і нетерпеливився, довгі хижацькі руки, що витягались уже по перемогу, тепер тиснув, схвильований і сам не свій од непокою.

— Капітан Яспар їх усіх зігне; — промовив Арноні, — попиваючи вино й вилискуючи своїми перстнями; будьте спокійні — до полудня буде Хмельницький до гармати прикований... Чи не так, капітане Яспар?...

Бранденбуржець, високий, поставний офіцер, що стояв плечима до приявних у кімнаті та грівся біля ватрана, обернувся. В'хті русявої чуприни падали йому на відкрите веселе чоло. Коли б не потворний шрам через щоку, а другий через брову й око, так що не міг на нього дивитись, був би красунем. А рубав лепсько затяжний капітан, що його знали в цілій Європі, здовж і поперек. І цей був із Валленштай-

нової школи, смілий офіцер, йому пальців у рот не клади.

— Чекаю, аж зовсім розвидніється, — засміявся він, — бо поночі всі коти сірі, а мої люди не звикли до вуличних битв, сонце зійде і всі щурі вийдуть погрітись, тоді будемо сікти. А вже ласки нехай не просять! Хмель ще за браму не перейде, як візьмуть його мої мушкетери в огонь...

— Леслей держатиметься із козаками в Арсеналі, — сказав Адерс, — шкотів Кіттуса Скотусса не так багато, щоб могли його викурити звідти. Хто з ним, із молодців, в Арсеналі, поручнику?...

— Филон Джулай, одказав Забузький, мій панцирний товариш, цей не дасть себе на поталу...

— Кіттус Скоттус підманув мене, — озвався злісно Адерс; — коли спіймаєте, капітане, глядіть, щоб я міг з ним на самоті поговорити...

— Падлюка...

Яспар кинув єдиним оком на резидента й на Адерса.

— Кіттус Скоттус добрий вояк, а хто мені лихе слово про нього скаже, тому перший повідсікую вуха...

Гордий еспанець, дон Альфара Гонзалес з призирством відвернувся до вікна. Прикро йому було бути з цими людьми, що крамарювали лицарською честю. Волів би замість зрадників, пертрактувати з самим Хмельницьким й його величність король Филип мав би напевно більше радості із сво-

його недавнього противника зпід Дюнжерка аніж із його збунтованих пахолків. А голяндець Адерс, що зі свого одного вигляду нагадував йому Юду, був йому гидкий. Та, коли треба було йти до великої мети, не доводилось вибирати в засобах.

Здрігнувся од раннього холоду. За вікнами ясніло. Пожежа де-не-де вщухла, але в бік Мотлави все ще бухкала полум'яними видмами та чорним, густим димом.

Яспар дорого коштував змовникам. Знав собі ціну. Ще передучора згїрдливо говорив із Адерсом, хоч і пив його вино. Казав, що в цілій бурді стоятиме із реґіментом осторонь, бо Хмельницький і його приятель, а козаків сікти не гадає. Та вночі натякнув йому Адерс, що курфїрстова воля була б, не дати Хмельницькому до кінця злигатись із Мазареном та королівською партією в Польщі, що він, Адерс, має, мовляв, навіть і особисті якісь цидули з Берліна відносно цієї справи, тільки не може показати, звязаний таємницею. Яспар, не меткий до політичних справ, завагався, а коли Адерс і для нього не пошкодував золота, сказав, що виступить, бо й його ділом було б дбати про порядок у місті.

Бранденбурзькі райтари його й мушкетери чекали наказу. Цим не було чого вагатись. І зо шкотами, що надокучили їм за ці місяці, задираючись по шинках і з козаками, що їх і боялись і не любили, були б охочі зайнятись.

Козацькі отамани, ніяково й непевно по-

глядали по собі. Барабаш сьорбав вино й сопів. Забузький посміхався про себе. Золотаренко хотів би найкраще вирватись звідси, з цієї душної світлиці, але знав що він, як і його товариші тут мов у пастці: не випустять їх, доки не закінчиться бурда, а тоді їх потрібуватимуть, коли треба буде показати козакам. Не діяли бо вони по своїй волі, а були лиш наймитами, що не мають ні свого хотіння ані довіря у панів. Але й всі вони тут — і гордий еспанський агент, і резидент Венеції Арноні й агент Вовчої ліги Адерс — були неспокійні...

...Неприявний тілом, а всеж таки був між ними й приголомшував їх своєю похмурою постаттю Богдан Теодот Габданк-Хмельницький, префект козацького корпусу. Його боялись. Боялись, сливе забобонно, його незбагненої внутрішньої міці, що з ним разом у степах народилась, боялись його несамовитого хотіння, яке могло потухнути, але могло й спалахнути велетенською пожежою, а її втишити й приборкати не було сили...

Яспар одягнув шолом і вийшов гострими вояцькими кроками на ганок. Там стояли на припоні коні й райтари, щоб забити час, грали в кості.

Надслухували...

— Ідуть, капітане, ідуть козаки...

Крізь тал ранніх заулків, сповитих мрякою долітали здалека-здалека літаври й слова козацької пісні. Козаки, видно, перейшли міст і сходили походом у місто,

— Багато йде їх?

— З вісім сотень набереться, капітане...

— Йдуть не бойовим ладом, не бояться...

— Хмельницький з ними, капітане, за ним, як за чортом, не бояться нікого, собачі діти...

— На коня, райтари!

Крикнув Яспар, аж затремтіли шибки в високих вікнах резиденції, аж шарахнули коні.

— На коня, діти! Подати хоругвам далі, щоб вставали!... А чом ті, біля мосту не стріляють?...

Бранденбуржці шикували лави. Сурми-ла сурма. Мушкетери відкусували звично набій і закладали в дула. Коні чмихали, тремтіли під чапраками од ранньої студіні. Взявшись рукою в бік, другою здержуючи аргмака, що вигравав, капітан Яспар виїхав наперед. Бранденбурзький орел маяв над ним. Яспар їхав назустріч Хмельницькому.

А здалека, з сірої мряковини бренькали ніжно бандури, заводили сумовито жоломійки і гуділи радісно літаври. Козацький корпус виступав наче на параді.

6.

Галич, сполохано крикаючи, кружляла над собором, що бовванів у світанку сірою, мовчазною брилою.

Заграва ще пломеніла над містом.

Бородаті шкоти грілись коло кострищ.

Їх держав Перебийніс у поготівлі, мов залізний таран. Драгуни Забузького та Леслеєві друзі з регіменту Чорного Лева зачинившись у цекгавзі ставили запеклий спротив. Але під натиском хмельничан відступали все вище й вище по сходах. У брамах їх відсікли.

...„За еспанського короля так їм захотілось битись; — вигукували хмельничани, — а гультяї, бурдники, ледарі!...

— Помовчи, — кричали з гори, — зажене вас Хмель свині пасти в Суботові!

— Ми вольні козаки!...

— А ми ще вільніші, бо нашим регіментарям у пахолки не наймались!...

Бородані, обсмалені пожежою Синопи та Трапезунту, цільно били з самопалів. Кулі черкались об шоломи й місюрки.

— Протриматись до ранку, — крикнув Джулай до Леслеуса, у праве крило будинку; — відсіч прийде нестеменно, відопремо погань, аж по бороду в крові плаватиме...

Филон Джулай стояв на середніх сходах, незахищений нічим, в одній сорочці, що з неї висіли лише одні шкамаття, в шараварах, в місюрці, ввесь почорнілий од пороху, подряпаний; та куля його не брала. Цей був гультяй над гультяями, з татарського роду, чортові нестеменно душу продав. Славно рубався, славно стріляв і невідомо чому понесла його нечиста сила зайнягись з Хмельницьким та стати на бік Барабаша. Скошені очі із-за твердих вилиць були ворохобнею, жагою бурди й бунту. Мо-

же просто хотів розправити кості, знудивши собі по дюнкерських штурмах, ліниве сидіння на данцігських гібернах? Але тепер уже пропало. Тепер він та й його люди знали, що Хмелева рука тверда й за бурду не погладить по чубі. Прийде до чого, вмітиме Хмель і до гармати прикувати, а по киях не зостане живого місця на козацькому білому тілі.

І смалили з мушкетів та самопалів. І просовували шаблі мов жала назустріч кожному, хто перся вверх, по сходах. Дарма, що вчора ще може пили з ним, братались, до бандури танцювали, михайликами частувались. Бестія козацька виповзла з нори, вишкірила ікла, зняла щітину й дихала чадом ненависті, вогнем ворохобні.

— Підсипай, — весело кричав Джулай, — бий їх псявіру, Хмелевих наймитів!

— Закрий панівку! — Відгукались шкоти з правого крила.

— Добувай стемпля!...

— Віддуй гноти!...

— Перекуси набій!...

І старовинний цекгавз лунав од сальв.

В луні вогню горіла золотом мисюрка на чорній Джулаєвій голові.

— За Барабаша, хлопята, бий, січи!...

— За козацьку Січ-мати!...

— За короля Еспанії, його милость прецедру бий — січи!...

— Не щадіте, орли, налітайте!...

— „Ех, Филоне, Филоне”!... — прошепотів хоробрий поручник Мокієвський,

йдучи проти серця в бій з братами, але впав із головою, розчавленою чеканом. Покопився по сходах, широко, мов підстрелений птах розкинувши руки. Ремигіяна Суріна, що під Дюнкірхеном власними панцирними грудьми заслонив Хмельницького од еспанського лицаря Гонзалеса де Пелайон, що наїхав на префекта конем і смальнув у нього з пістоля, рознесли Джулаєві на шаблях, у брамі. Чортами поробились ці драгуни Забузького. Наче їм підмішав хтось відьомського зілля в вино, чад заслав їм очі і не питали, чи побратима, чи брата рідного бють.

— Джулаю, Джулаю, нерозумний си-ну, — крикнув із долини панцирний товариш, молодший Гординський, — чи знаєш, що Хмель усю старшину бунтарську повязав, Барабаша до гармати прикував, Золотаренка й Караїмовича з ним разом?... Всі замотлавці до Хмеля перейшли... Пощо ще сіпаєшся, гультяю?....

Але кулі засвистіли йому в відповідь.

Джулай стояв, із короткою люлькою під носом, чуприна вилась йому зміюкою з під місюрки, стояв і куля його не брала, сновиду.

Був божевільний, але тямив теж добре, що, коли досі його не подолали то не так швидко й ломають. Хмельничане могли собі штурмувати його до схочу. Тут у замарках цектавзу сидіти могли б і не один день, а ті за кожний крок свій платили так рясно кровю, що не стало б їх усіх, коли б

Захотіли таки його звідси викурити. Гординському не надто вірив. Ще вчора говорили йому, що замотлавський табор давно ненавидить Хмеля й пальцем не рушить для нього. Не так легко було теж узяти Барабаша й Караїмовича. А про те, що Яспар із бранденбуржцями стане по Барабашевому боці, не було що й казати. Недаремно пив із товариством добрих п'ять ночей.

Перебийніс це все добре розумів. Він неспокійно оглядався все частіше в бік міста, де все ще вила пожежа, гуділи дзвони й бились чийсь далекі глухі голоси. Світанок міг принести добру вість, але, хто вгадає, чи цей день таки буде днем Хмелевої перемоги? Навіть коли б йому повелось вгвотати замотлавське гультяйство, зостався Яспар із своїми залізними бранденбуржцями. Регімент, що мав гаківниці, мушкети, добрі картави й петрієри, міг умити заволодіти містом. Кіттус Скоттус вже давно післав Креховецького до табору. Було видно, що до утрєні цекгавзу не заштурмують.

Знизував раменами, йдучи зі своїми шкотами, закутими в панцир, слухняними своїми дітьми, по сходах до штурму. Ще міг розуміти того дурного телєпня, Лєслєя, що тупо й безглуздо служив тому, хто платить, а тепер бився із якоюсь розпачливою зневірою, наче б хотів тут накласти своєю головою. Але лють розпирала його, коли чув той дзвінкий і ясний голос Джулая, одного з кращих козацьких рицарів, незрів-

няного кіннотчика, що своїм загоном сіяв жах у Фляндрії та й раніше в Цісарстві, а тепер впертого, одчайдушного бунтівника. Невже таки справді так ненавидів Хмеля?...

Ні, то таки грала проклята, ворохобницька кров степовика. Вибухали ж бо заporожці, засидівшись нераз у Січі без ратного діла, несамовитим бунтом. Плюндрували все довкруги, кидали отаманів у Дніпро, палили Терехтемирів, Переволочну, прабували, гвалтували й сікли все, що попадало під руки... Не знала тоді зупину козацька бестія. Не було тоді сили, щоб її спинила...

Гай-гай, тож то матиме Хмельницький мороки з тією бозголовою бестією! Тож то сили треба мати в руках, щоб цю галайстру держати, мов псів на ланцюгу, виточити з неї прокляту бунтарську сукровицю. Навчив би він її, козацьку вольницю, послуху, він — Кіттус Скоттус, наемець. Навчив би як Валленштайн, як Тіллі, як Бернгард, хоч би шибеницями треба було обсадити всі шляхи, стави запрудити бунтарським трупом. Це марнування сили дратувало його вкрай.

А Джулай, бісів син, реготався там вгорі. Що ж, міг у цьому курнику сидіти ще довго. Мав бочку з порохом, вина подосталь.

— Покажу вам еспанську службу, — бурмотів Перебийніс (і не терпів і милував козаків — непокірних, розбещених дітей), покажу я вам скарби в Чіпангу!...

І з пересердям наказав шкотам штурмувати другий поверх. На драбинах лізли люди з-надвору в вікна — інші пнялись по сходах і там, де вже заблизько було бити з мушкетів, брались за шаблі. Хряскали шоломи, хрустіли розчавлені черепи, у теміні на сходах бились прокльони і зазубрювались рапіри та шаблі. Впав Рамзей, довгий жердястий шкот, давній товариш і шкода було глядіти Перебийносові, як винесли його друзі, пошарпаного козацькими шаблями. Сопів Леслеус, висуваючи з-за рогу свою довгу рапіру, а Джулай, мов бісеня, чорне й веселе, вилискуючи своїми білими зубами скакав, з підвіконня на підмурівок, із сходів на поруччя й шабля його співала, сікла й кришила, а він сам, гемон, був невловний, прудкий мов полум'я.

Перебийніс важко кляв, але мусів відступати. На цих вузьких і скрипучих сходах січено йому людей, мов капусту.

— А що, Перебийносе, спіймав облизня?...

Джулай реготався немилосердно.

Шкоти одходили похмурі й не гляділи один на одного. Не сміли глядіти на Перебийноса, що вів їх вмирати в цій затхлій, проклятій дірі.

Запорожець Індич, з відсіченим вухом, злісно й глузливо показав йому на Мокієвського і Сурина, що лежали мертві прикриті киреями.

— Всіх викосять тут, псявіри, всі тут ляжемо, вірні друзі...

— Чи заплатить нам Хмель на тому світі?... — зареготався лисавий шляхтич, козацький доброволець, Яблонський. А Перебийніс почув у цьому реготі недобре провістя.

— Може й Хмель самий лежить із оловом в потилиці або риби годує під Мотлавою?...

— А ми тут гинемо...

Невірні це були легіонери. Вітер здіймався — спалахували полум'ям, готові були вмірати за Хмеля, вітер пішов далі, полум'я вшухало, десь блиснула загравка і вже вагались, вже може готові були йти за другим.

Але Перебийніс глянув по них і стихли. Ставали мов шкоти рахманні. А шкоти, ті тремтіли, коли гляділи на Перебийноса, коли підіймав почварну губу й з під неї білів зуб, коли мов вовк вищкірювався, загниваний, а очами пробігали сині, короткі стрілки, прошивали кожного, хто наважився глянути сміливіше.

Готувались до чергового штурму.

А ті, в цекгавзі, насмілені, глузували й бенкетували.

— Мушкети шикуй, вогня!... — Крикнув Перебийніс і порішив не щадити бунтівників; — в землю підете, гультаї...

Майданом чвалував вершник. Люди спинились, одвівши курок.

Перебийніс чекав його. Чекав його як порятунку, як проміння.

— Згода, — кричав козак, вимахуючи

А Джулай скавав, мов бісень.,

шаблею; — Хмель посилає сказати, щоб не стріляли....

Вершник скочив з коня. Це був Креховецький, юнак із драгунського полку, панцирний товариш.

— Яспар перейшов до нас, — говорив він, — все місто в наших руках, Хмель із Яспаром їдуть до Артусового двора...

Перебийніс зняв шолом і обтер піт із чола.

Важка бо далась йому ця ніч.

З гори, тимчасом, пражили далі.

7.

На дворі брязнув морозний твердий день, а враз із ним шаблі людей в залізі. Вулицею бігли люди, крізь сніг, радісно вигукуючи. Вулиця роїлась мов мурашник. В морозі кричали галки.

— Рятуй життя, вашмосте, — крикнув Забузький; — Яспар перейшов на бік Хмельницького...

Забузький вбіг простоволосий, сполотнілий. Йому варта на кружганку сказала, що поміж козаків та бранденбуржців саме в менті, коли Яспар наказав перекусити набої, вибіг Ахіллес, курфїрстів вістун із Берліна й вимахуючи пергаментом загукав „Мир! мир!...” Електор Бранденбургу брав Хмельницького під свою протекцію. Яспар скорився. Привітав Хмеля й їхав поруч нього в Артусове подвіря.

— Клятий зрадник!...

— Рятуй життя, вашмосте Барабаш, ідуть по нас...

Дебелий Барабаш застиг. Його очі широко відчинились і в тривозі він не міг вимовити ні слова.

— Де твої люди, мості капітане? — за-сичав Арноні змією; — клич людей, бо Хмельницький займе мені резиденцію...

Еспанець добув рапіру.

Барабаш підвівся, хмарно почорнівши.

— Золотаренко, Караїмович, Забузький!... Пани-отамання, молодці, до шабель...

По крутому, налитому кровю чолі, спливав піт. Твердий вояк не хотів ганьбити себе.

— Варта, до мене!...

Але ніхто не біг. Отамання стояли, не ворухнулись. Караїмович потупив очі. Забузький закусував вуса. Паленів статний Золотаренко. Вигуки лунали з вулиці, бандури, літаври й жоломійки вигравали, залітали в вікна, немов глузували. Під резиденцією було вже повно збройних людей. Іржали коні. В дверях станув Мрозовицький з добутою шаблею. За ним виглядав низенький Соболь, хмуρο вилискував очима степового орла Вишняк-Якубович. Пара валила з надвору.

— Мості Барабаше, арештую тебе, — крикнув з порога Мрозовицький; — арештую й вас, вашмості!...

Метнув іскрястими очима довкруги. Арноні зібгався й пробував посміхнутись.

— Варта, до мене!... — загудів знов Барабаш і, заслонившись добутою шаблею, важко дихаючи, вбгавши голову в широкі плечі, мов розгніваний бик, зпід лоба глядів на людей.

— Давайте шаблі, отамання, — спокійно кинув їм Морозенко, — Хмелевого суду не бійтесь...

Отамання, мов зачакловані чергою, відпоясали й кинули свої шаблі йому під ноги. Тільки Барабаш ще вагався. Оббігав очима кімнату. Розумів, що його все життя зосередилось у цьому менті, що він нужденний в своїй самоті, що його оточила якась безнадійна, безкрая нудьга.

— Давай шаблю, mostі регіментарю, — повторив нетерпляче Морозенко, — за нами будеш хоч певний життя, а ні то чернь тебе розірве...

Бик не бачив нічого. Тупий, чорний бунт його сліпив. Така важка, камяна ганьба.

— Піддайся Хмелеві, mostі регіментарю, — прошепотів Золотаренко; — це бо наш префект...

І тихий голос побратима шпигнув Барабаша мов дзвінка, сталева стрілка. Він зітхнув і з пересердям жбурнув шаблю під ноги Морозенкові. Шабля заскимлила, дзвінка крива шабля, з перським письмом на ніжному лезі, здобута в битві, у герцю з турецьким башатою під Білгородом.

Із сорому й ганьби Барабаш збагрянів щецрть. Але був такий безсилий, самотній. Навіть його вірні реєстровики не могли його

му подати допомоги. Він важко сів, загремівши панцирем і обхопив голову руками. Вогонь з ватрану заіграв на його наручнях. Добрий був, дебелий козак, а кебетою мов дитина.

Мрозовицький засалютував еспанському лицареві. Нікого більше не смів торкати в резиденції, куди й так зайшов без права.

Але очима шукав когось. Не цього, не Арноні, не його переляканих на смерть писарів, не еспанського гідальґа, що, втім був йому милий своєю мовчазною гордістю.

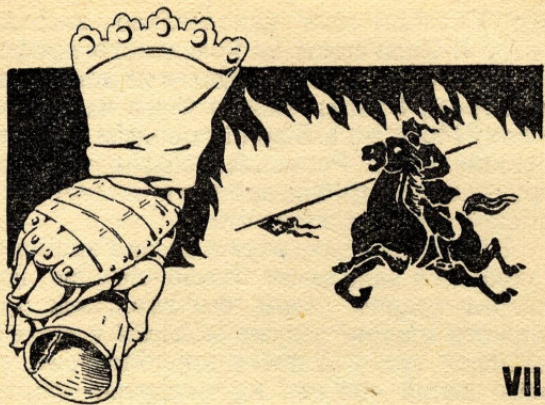
— Де Себастьян Адерс?...

В світлиці його не було. Мушкетери кинулись по будинку резиденції. Але Адерс вже давно був щез. Ще перед Забузьким дізнався од вартового-реєстровика про згоду з бранденбуржцями. Рятував свою шкуру. Може проштовхувався вже між юрбою, прямуючи до порту, щоб сісти на якесь голляндське судно або шукав утечі через східню браму, щоб добитись до Варшави?...

Мрозовицький наказав молодцям негайно зачинити всі брами й порт. Ніодна душа не смітиме вийти з Геданума.

— Що ж, поручнику, — підійшов до нього лестивець Арноні, заспокоєний, що на нього ніхто не настає; — передайте мій щирий привіт префектові капітанові Габданкові Хмельницькому та запевніть його в моїй приязні. Страшні степові легіони козацькі, страшний їхній бунт, але ще страшніший мусить бути той, хто зумів цей бунт приборкати...

Він низько вклонився, замітаючи довгими рукавами чорної киреї, мов крилом кажана шахівницю підлоги. Змія лестилась до орла, що звивався до буремного льоту. Орел ширяв, розпростерши могутні крила. В горі було ясно й морозно, за вікном іржали з морозу коні легії.

VII

II

ALEA JACTA EST

1.

Про кавалера Магнуса де ля Гарді говорили злі язики, що він є коханком химерної й причинної королеви Швеції, молоденької Христини. Але, можливо, це була лиш партія філософії, що була для володарки найулюбленішим заняттям крім читання латинських поетів. Так чи інакше, для розмов із капітаном Богданом Хмельницьким, що про нього чимало річей оповідали в Стокгольмі на підставі реляцій варшавських амбасадорів д'Аво й Шанюта, був обраний Магнус де ля Гарді. Останні авіза, які одержав із Парижа та з Варшави канц-

лер Оксенштїерна наполегливо звертали увагу Її Величності на козацького префекта, що особливо тепер, з уваги на неясні пляни короля Володислава, з уваги на загрозу з боку Московії в Лівонії та зовсім ясне становище князя Радиви́ла, входив у велику гру за Септентріони, що були частиною головної гри за континент.

Шляхетний пан, маркіз де ля Гарді, змагаючись із канцлером Оксенштїерною, прехитрим старим лисом, що намагався приборкати широкі задуми молодої королеви, надіявся тут, у Данцігу виробити вже зовсім ясний погляд на заплутані справи Сходу.

Рицар Ахіллес, що його врятував із важкої опресії в Коніці, по дорозі до Данціга встиг розповісти йому про Хмельницького, та обережно; вдячний кавалерові де ля Гарді за спасіння, розумів усеж таки, що єсть межа, на якій розходяться інтереси великого курфїрста Бранденбургії з інтересами королеви Христини. Одно було ясно для обох: Польща, ця повія Європи, ця роздерта примхами магнатів і шляхти, ця бестія безголова повинна бути поділена й приборкана.

— Схід, Септентріони, — говорив Ахіллес проти морозного вітру, в санях, сповитий ведмедями, — це наш Новий Світ, наша Америка. Не буде тут, у германській землі спокою, поки не відчиняться брами Сходу для німецького воїна, купця й ремісника. Шляхетська потвора нагадує собаку на сі-

ні: сама не їсть і другим не дає. Німецький меч тевтонських рицарів, що тепер поржавлений, закопаний лежить у землі, одкопаємо колись, шляхетний кавалере...

Не любязно поглянув на нього Магнус де ля Гарді. Там, у Кельні над Шпревою, в дворі курфюрста, недавно ще убогого, сумирного князя кувались небезпечні пляни. Строге лице кавалера-велита спохмурніло й він довго не озивався. Коли Хмельницький, цей Вільгельм Оранський сходу, справді чогось вартий, то неодмінно треба пересікти ці ниті, що вяжуть його з Берліном.

Що ближче підїздили до порту по хрусткому, високому снігу, тим більше непокоївся Ахіллес. Невже прибував запізно, неевже Вовча ліга випередила його й за імперські дукати, за еспанське золото вбито Хмельницького...

На заставах зустрічали людей-міщан, що рятувались утечею в околичні села. Бачили в снігу заляклі, обдерті трупи козаків, що загнались за місто, за грабунком і їх посікли пруські селяне. З вишкіреними зубами, з відкритими, шкляними очима лежали степовики проти чужого неба, знайшовши осьде ганебну смерть.

— Вирвались, мов вовки з кліті, — говорили подорожні, що їх спинив і розпитувався Ахіллес; — гірша ця дич за мор і чуму, дітей ними лякати...

Магнус де ля Гарді оглядався на свій почот. Шведи набивали самопали.

— Швидко, швидко не полічать костей

своїх, зайти... навчать їх як бешкетувати. Вже на них бранденбуржців пішлють. Бранденбурзький регімент навчить їх, як шанувати гостинність вольного міста...

Ахіллес наказав гнати коні чвалом.

І хвалити Бога прибував у сам час. На заставах ледви пропустили їх Яспарові люди, що встигли посікти й повісити кількох мародерів із козацької залоги.

— Вже бо дасть їм гарту наш Яспар!...

Біля радниці вистрілили на них якісь козацькі гультаї, під св. Бригітою купа їх пробувала схопити коні під узди та добула шабель, але Ахіллес та де ля Гарді, а за ними шведські райтари, везучи поміж кіньми ноші з раненим Адлером, повідсікали їм вуха й носи.

За Артусовим двором побачив Ахіллес їх, Яспарових мужів. Стояли, ждучи ворога. Стояли, віддучи порох, перекусивши набій, дула мушкетів поклавши на вилки. Райтари сиділи за ними на дебелих, добре підкутих конях. Іней впав їм на бороди, на вуси. Шоломи блестіли, вигравали на ранньому сонці. Чекали, готові. Подав би Яспар сурмою наказ і вдарили б мов покара на степовиків. Ці не дбали б, коли їх прощаду просити. Ахіллес одгорнув прожогом ведмежу шкуру, скочив на бігу із саней і побіг поперед лави.

— Згода, згода!...

Яспар підіхавши, пізнав його. Курфїрстів наказ треба було сповнити. Махнув рукою сурмачеві й той заграв одбій. Піхота

Яспар виїхав Хмельницькому назустріч...

вийняла мушкети із вилок і поставила до ноги. Райтари одпустили поводи коням. Назов козацьких сурем озвались бренденбурзькі сурмачі. Прапори вклонились. Яспар виїхав Хмельницькому назустріч мов князеві на поклін.

*

Це все памятав Магнус де ля Гарді, збираючись тепер до Артусового двора. Гондіус, що в його господі спинився, розповідав йому про справи в Данцігу за останній час. Розсівшись перед дзеркалом, дозволяв де ля Гарді, велит у кармазині, тербити цируликам його кучері, що спадали рясно на сніговий коронковий комір, зачісувати їх та укладати. Був дебелий і кремезний цей русявий рицар, що його імя знали по всій Європі, од Цінтри до Москви, од Парижу до Істамбулу. Знала, кого обдаровувала своєю протекцією причина королева Півночі.

— Нашуміли мені вуха цим Хмельницьким, — загремів Магнус де ля Гарді й глянув пильно на Гондіуса; — хто цей чоловік, цей зловіщий муж, що з ним маю говорити?...

— Роджений од степового лицаря, — сказав Гондіус, — п'ятнадцятилітнім хлопцям стоїть при батьковому боці у найсуворіших битвах, що їх знає наш час. Декілька років прикутий до галері і до муру Едікульської башти терпить наругу турецьких канчуків, голод і муки. Визволений, зеднує собі славу на окраїнах Річипосполитої, хитрий,

одважний, неговіркий і мстивий. З панами-полководцями священної війни за віру беться, мов звичайний зтяжець на битевних полях Богемії, Німеччини, Фляндрії й Льотарингії. А нині — в обличчі збунтованої черні не боїться чолом в чоло стати з нею й чернь, що готова була його роздерти, розступається перед ним мов море...

— Що може ця людина, що вона гадає робити, що варті її пляни?...

Магнус де ля Гарді підвівся й слуги припинали йому рапіру. Перевязь впала через плече, перевязь дарована королевою, бита самоцвітами.

Гондіус знизав раменами.

— Я писав канцлерові Оксенштієрні: шляхи Господні неісповідимі. Ніхто не збагне, який плян таїть у грудях цей дивний муж. Єдине певне: у великих подіях, що грядуть у Септентріонах, що рокоцуть уже мов далеке передгроззя червоними зірницями й маревами, не останню ролю гратиме він...

— Йдемо, вашмосьт майстре, — нетерпляче кинув де ля Гарді; — людина мене цікавить. Мусять же тепер собі дорікати в Ескуріялі та в Бургу, що втратили таку рибу. Хвацько понівечив він їхні пляни...

— Чуєш, шляхетний рицарю, чуєш?...

З надвору греміли голоси. Здалека родився гул вигуків, котився мов шквал по морі, наростав, вставав мов сірий, пінявий вал грізного грайморя і йшов далі, далі битись об камінь.

— Віват, батько Хмельницький!

— Vivat Chmelnytzki — praefectus!...

— Віват, наш регіментар преславний!...

Ганна, Гондіусова донька припадала в своїй світлиці до вікна. Так прагнула бачити його, що жив ці дні так далеко від неї, мов за сімома морями, його проклінала безсонними ночами, знаючи, що, кат пе й гуляє, навіть і не згадавши про неї. Так прагнула побачити його, що прийшов сюди похмурим сновидою, бачив тільки її — далеку свою зорю й більш нікого, що раз поглянувши, подолав засвітити душу шаленим вогнем, осяяти як блискавкою. Гай-гай, чи нагадав би собі тепер про неї, забуту мрію?...

— Віват Габданк-Хмель!...

Був не її вже, був тієї юрби. І серце зціпеніло, зтвердло, дратуючи себе насолодою муки. Може це й було щастя: певність нездійснюального. Така була жіноча жорстока доля.

2.

Хмельницький їхав до Артусового двора. Їхав на сірому огиреві з тих, що були забрані в еспанців у Дюнкіржені, а їх недавно пригнали люди з партії Топіги. На клубках у коштовнокрового огиря вичесали конюхи шахівницю, гривною, заплетеною в коси тряс, шулив вуха і кидав злющими очима в маленькій голові, що скидалась, як у всіх еспанських коней, на гадючу. Хмельницький сидів у сідлі, з рукою на пірначі. Поруч

нього їхав узявшись у бік бранденбурзький регіментар Яспар. За ними маяли значки префектів і регіментарів, козацькі бунчуки й прапорці райтарських сотень.

Вигравали баско коні, полохались гуду літавр і рику черні, що залягала вулиці. Пожежа вже потухла. Чорний дим ще де-не-де кублився над спаленими домами й киптява сідала на сніг. А сніг од сонця, дрібний і морозний мерехтів, сліплячи очі.

Їхали за Хмельницьким всі його найвірніші. Хто не їхав, ішов. Бранденбуржці змішались із драгунами в білих жупанах, райтари несли свої мушкети на плечах, а поруч них ішли козацькі піхотинці з запорожських курінів, охочекомонні з білоцерківського, чигиринського й черкаського полків.

І данцігський люд, щасливий, що бурда минула й не треба тривожитись про доми та крамниці, заповнив вулиці. Він уже вдруге бачив тріумф Хмельницького, віктора зпід Дюнкірхена й переможця збунтованої черні.

— Віват Хмельницький, батько наш!

— Vivat praefectus!...

Невже таки сміли поважитись вони піднести на нього руку? Вони, легіонери його, побратими його, соратники зпід Цецори, Магдебургу, Білої Гори, Гравеліну?...

Проклята невірність степова! Прокляте підсоння, що родить вічне марево бунту!

Може думав нераз, що йде поруч обох сестер. Вірних сестер. Що ніколи його не

покинуть, не відречуться. А то була любов і смерть, вірність і зрада...

Збагнув це лиш тепер, по цій дорозі, де народжувалась слава.

Наче вовки, йшли за ним. Обсмалені, чубаті діти в залізі. Неслухняні діти, а таки його, як і їхній він. Дарма, що деякі з-німецька одягнені, інші не грецької віри, аріяне, социни, латинники, але всі рокосянці... Збагнув це солодке імя.

— На Турчина батьку, веди, з тобою підем!...

— Прости батьку, невірність...

— Дай сікти, посічем, тільки не сердуй так дуже...

— Віват, наш Хмельницький-батько!...

Бандури вигравали, бренькотили кобзи. Вили жоломійки. Посміхався русявий Яспар. От, цей, то вже вірний. Ці бранденбургці, ці шкоти й шведи не такі. Ці вірні до скону. А хіба можна було б вірити цим от дітям, що пнялись до його стремен, що цілували його кирею?...

— Шкода говорити...

Ніколи не мякло серце. Дивувався, як міг ще тому декілька днів плакати з пересердя, від нудьги, що глодала душу. Таки легко було втратити віру в нього. Що було дорікати іншим, коли сам її тратив?

Ні, ще твердіше серце панцирем закути. Ще більш одмовитись від себе самого. Як Муцій Сцеволя, римський громадянин, покласти руку на жар: „Ось я — громадянин Риму есьм...”

А хіба не могли б бути ці люди Роксолянїї легіонами Третього Риму?...

Така шалена була ця думка, але така солодка, мов блискавиця серед літньої, шкварної ночі.

— Господи, научи мене...

Гора діл, переважка гора ще нездійснених дум. Ці курені, ці корогви степові замінити в слухняні, вірні центурії. Чим озброїти їх, ні не тільки цих — тисячі воїнів, а стопятьдесят тисяч, що колись прийдуть, коли покличе. Де самопали, піщалі, мушкети, таківниці для них? Де картавни, фалькони, петріери, колюбрини для облоги замків і фортець? Скількиж їх! Бужин, Кодак, Бар, Кремянець, Камянець, Луцьк, Замостя... А центуріонів метких, а проконсулів, а префектів для армії цих усіх чубатих дітей, а інших — пивників, кожумяк, пастухів, броварників, будників, могильників... Для цього народу руського Річипосполитої польської... А шпіонів і агентів у сторонах чужих, а резидентів розумних, а секретарів, битих у латині?...

— Чи подолаємо, Боже?...

Думка, мов стріла, прошибала смажне чоло. Ні, тут треба було розуму, кебети мужа, що раз на триста літ родиться.

— Віват, Хмельницький — батько наш!...

— Віват, регіментар наш!...

У Артусовому дворі стояли найвірніші. Ті їжили списи, не випускали з рук самопалів — не вірили, щоб чернь так швидко скорилась. Петро Гловацький, плечистий Шу-

мейко, Нестеренко, Ганджа — вірні пси, готові загарчати й кинутись до горла. А простоволосі, в одних сорочках та шараварах стояли похиливши голови, прикуті до гармати бунтарські офіцери-ватажки бурди: дебелий Барабаш, меткий Аксака, блідий Золотаренко, зрадливий Забузький, підсліпуватий Караїмович. Ждали покірно суду і мушкетери одштовхували мушкетами голоту, що дерлася до них, ласа поглумитись над безборонними. Та сама голота, що ще сьогодні по півночі віватувала на честь Барабаша.

Хмельницький зійшов із коня.

— Хто наказав прикувати отамання?

— Чи рубати, батьку, — підбіг козак із драгунської короги.

Може й треба було. Затаять лють, помсту, як затаювали вже давно. Їм не збагнути права його. Того права, що його виборов у собі, у важкому змаганні, тоді, коли вони — люди привати за хуторами, крихтами із столу Конецьпольських, Потоцьких, Любомирських ситі були. Ні, не по кров братню прийшов він сюди.

— Розкувати людей і посадити за столи, до товариства...

За Хмельницьким глухо зашамріли. Але він повів очима й стихли. Ковалі розковували знехотя офіцерів, інші накинули на плечі їм киреї.

Затаїв Забузький таки лиху думу. Зустрів його погляд Хмельницького і цілу мить гляділи на себе. Чи добре вчинив батько, роз-

Стояли, похиливши голови, прикуті до гармати...

кувавши бунтаря... Чи не краще було оддати його черні, щоб понівечила й пошарпала... Але Хмельницький вже не глядів на Барабашевих. Ішов спокійним, мірним кроком по подвірі й чернь розступалась перед ним, як вночі, на острові за Мотлавою. І презентувала мушкети варта. Одводили його далі, в глиб рицарського житла вигуки легій. Лунко відзивались склепіння. По сходах ішли люди, з префектового почоту, Яспар, Ахіллес у важкій ведмежій шубі. Било погоже грудневе сонце у високі вікна.

— Віват Хмельницький — регіментар!

— Віват Хмель — наш батько і побратим!...

А в Арсеналі тимчасом Джулай, почувши про кінець ворохобні, зложив зброю. Між двома рядами іклатих шкотів, між двома стінами панцирів ішов, гордо піднявши голову, закурений і закривавлений ватажок. Цей умів гордо битись, умів би гордо й умерти. Хмельницький наказав і його щадити.

*

Зійшла цього вечора нова зоря. Небо було в знаку Стрільця. Невідома зоря, завважена Гондіусом, що не гербував у вільний час астрологією, віщувала весну, погіддя.

А інші бачили сяйний меч, що простягся поперек неба, вістрям до сходу. Чи віщував він люту, запеклу січу? Чи сівбу сталі в степах?

Галич сідала на пожарищах. Закована

кригою стогнала Мотлава, рвучись до моря. До весни було ще далеко. З моря мела хуртеча, вили вихрі. Варти на заставах, на городнях, на замку викрикували в морозну ніч дзвінкі гасла — назви городів: Кенігсберг, Алленштайн, Штетін, Бранденбург... Козацькі кінні пікети гулко цокотіли підковами, пробігаючи місто. У полум'ї кострищ мідяно горіла Марійська церква. Геданум замкнув ворота.

3.

І знов, як тому декілька днів, сповнилась трапезня Артусового двора, старовинної орденської оселі, рицарями. Надходили рйтмайстри, поручники, хорунжі, панцирні товариші, профоси козацького корпусу, бранденбурзького регіменту, шотського Чорного Лева полку. Сідали на лави, попід стінами, тримаючи в руках шоломи й місьюрки, простягнувши довгі ноги в чоботях, що їх не знали, де подіти, звикнувши до кінної їзди. Світилось од кірас, панцирів і дротяних кольчуг. Шо найпишніше виступали шведи з почоту кавалера де ля Гарді, який сам яснів снігом коронок, брокатом важкого оксамиту, самоцвітами на перевязі од рапіри, дарованій королевою Півночі. З пошакою гляділи на них сарматські воїни, були бо це північні леви славного Густава Адольфа, незрівняні й ніким не переможені досі в цілій Європі рицарі. Пишно виступав і Гангоф, офіцер

литовського великого князя Януша Радивила, що прибув сюди наймати регімент Чорного Лева, а може для зустрічі з Хмельницьким. Прийшли привітатись із префектом козаків і французи з торговельної контори Ляссаля та офіцери з королівської фрегати „Святий Єронім”, що завітала тому декілька днів до Геданума. Стояли вони невеликим гуртом із бравим капітаном Фабром де Люком на чолі, оподалік, з подивом та острахом дивлячись на новітніх готів — рицарство Роксолянії.

Довгий Яспар, бранденбурзький регіментар, сидів поруч із Ахіллесом, вістуном курфюрста, й Шандором Бегеем, гордим семигородським паном, агентом Юрія Ракочія. Яспар погладжував широкою правицею русяву чуприну й не любязно споглядав на шведів. Бранденбуржці починали їх не терпіти за буту й згїрдливість, з якою гляділи на всіх інших. Широко посміхнувся, зочивши французів.

— Півні, чисті півні, — сказав він до Ахіллеса — погляди, ваша милість, скільки пер на капелюхах, скільки коронок...

Не обдаровували й морці його величності Дуже Християнського короля великою любовію шведських воїнів. Швеція була союзницею Франції, проте хто з католиків міг глядіти спокійно, як вона поширює свої кордони в Німеччині? Шведами треба було користуватись як отруєю, го-

ворив кардинал Мазарен, трохи її — лікує, забагато шкодить...

— Мусимо терпіти їх до часу, прошепотів Ахіллес до Яспара, французи розпашилися у Німеччині, використовуючи нашу слабкість. Але прийде час, коли Німеччина обєднається, і Тюрингію й лівий беріг Райну і Баварію вирвемо Франції, а тоді прийде черга й на шведів...

Обличчя Ахіллеса ясніло. Він осягав те, про що так мріяв. Він один, може, з цієї усієї юрби розумів, хто міг би допомогти курфюрстові шахувати Швецію, Францію й Польщу. Його орлій погляд звернувся до префекта козацького корпусу.

Теодот Хмельницький увійшов у трапезню в супроводі всіх своїх товаришів. Станули півколом коло нього, не зводячи очей. Ждали, що скаже. Увійшов, як був цієї твердої ночі, у зімятому колеті під панцирем, у шоломі, що його зняв, odkrivши високе чоло із чорною гадюкою чуба, з правицею на шаблі, з пірначем за литим поясом.

— *Vivat Khmelnitzki Praefectus!*

Трохи сутулий, мов вовк худий, з загалими щелепами, з кам'яними вилицями, з жаринами очей в темних яминах, крепкий і кремезний мов дуб, гордо підняв голову.

— *Vivat Khmelnitzki Capitanus!*...

Стояли за ним стіною. Праворуч стрункий Вишняк-Якубович, козацький рйтмайстер, велет — Шумейко, ліворуч — осавул

Максим Нестеренко, вірний товариш довгих вояцьких літ, Іван Шангірей, славний кіннотчик на всьому Задніпровю, що носив за префектом корогву, даровану цісарем.

Хмельницький глянув по друзях, панцирному товариству. Стояли, спершись на шаблі й палаші, без шоломів і шапок, хто в киреї, хто в панцирі, хто в жупані, сиві й молоді, зрілі воїни й молодики, вперши очі в нього. Поручники: Ганджа Уманський, чорнявий красень, перший фехтувальник між реєстровими, що мірявся з найкращими еспанськими вершниками, Іван Волченко — знаний на Мультанах і Буджаках, добрий лучник, Іван Чорнота — що пройшов школу в затягу Тілли, Іван Демкович, Войтїх Рокицький, Петро Гловацький з кодацької драгунської корогви — побратими неспокійних літ на кордонах Річипосполитої, віддані дорадники в чужоземному зятю, друзі застольні, задушевні...

Глянув на молоді, ясні обличчя панцирних товаришів, хорунжих джур: ось юнаки з Галицької землі — три брати Гординські, Татомир, Креховецький, що стояли випруживши груди в панцирях, обкурені мушкетним димом у Фляндрії, надія його — регіментаря, коли треба було йти штурмом на бастіони й шанці. Ось молоді зтяжці, шляхетські сини перших волинських родів, що не відреклись прабатьківської віри й пішли козакувати — Боговітин, Чарнецький, Друцький-Соколинський, Ісакієвич,

Чирський. Ось шляхтичі київської землі вісім братів Мокієвських, що з них один заплатив вчора життям за вірність, а далі Ольхівські, Пісочинські, ось рицарі із далекої Сіверщини й Стародубщини, Блудимки й два брати Косачі.. І інші й інші...

Не уступали шведським, німецьким і французьким воїнам у хоробрості, пишності, гордості. Знали їхню руку, козацьку важку правицю, що вміла сікти, знали їхнє око, що вміло цілити з колюбрин, фальконів і мортір, обраховуючи точно льот розжевленого ядра, знали їх — що воскресили славу готів, скитів і сарматів на полях Німеччини, на дюнах Фляндрії, на взгірях Богемії, на степах Наддніпрянщини, на Балтійському й Чорному морю, передмістя Стамбулу плюндруючи, шведські бригади під отаманом Вовком беручи на абордаж, турецькі фелюки під Іваном Сулимою здобуваючи...

— *Vivat exercitus Saporoviensis!*...

У війні, що тривала вже сливе тридцять літ забуто не одну людську вдалість і вмільність. Нехтувано мистцями, проповідниками, поетами, філософами, вченими, але не понижено імені рицаря-воїна. Падали в руїнах міста, випалювались до тла села, де колись цвіли сади й гомоніла дітвора щасливих, безтурботних родин, димились пожарища. Все йшло внівець: надбане майно, пристрасно збіране в університетах і колегіях, знання, право боже, суспільне й люд-

ське, вірність жон, милосердя й любов до ближнього, заповідана Христом-Царем. Шорсткі й рапаві робились люди, жили сьогоднішнім непевним днем, у вічній війні, в голоді, серед чуми, мору, руїн і пожежі. А проте одна вдалість ясніла промінно, мов вогнегроне сонце, мов щире золото, не ржавіючи ніколи: чеснота рицарська. Війна була їм найкращою любкою, цим мужам, вічно в залізо повбраним. Війна була їх вірою й щастям. Кровю спювали вузли братерства. Смерть була їхня надія, смерть була їм найвірнішою посестрою, а поруч неї йшли без жаху все своє коротке, львине життя. Плечем до плеча йшовши, гордо в очі смерті дивлячись, вміли цінити лиш одно на світі — кров, запоруку дружби.

Брязчала сталь, лунко й зловіще брязчала в просторій салі. Розуміли всі, що в цей мент приймають постанову, твердішу од вояцького, наемницького життя, суворішу од подвигу на битевному полі.

Капітан Хмельницький підняв пірнача. Стало тихо. Од віддиху доброї сотні мужів коливались злякані свічі.

— Вірні друзі мої, любі браття панцирні, рицарі-старшина війська козако-українського, — почав по латині Хмельницький і бились у голосі його скреготи вольних орлів над степом і брязкіт нещадної зброї, — така радість моя велика, що словом проказати її важко. Радість, що міць наша, козацької

матки-отчизни синів, превелика. Що легко мені з вами жити, легко буде й вмерти. Що мов булат іскриться моя віра, що правда наша така щира, щиріша од золота. Чи бачите (показав він на чужоземних рицарів, а ті мовчки, потупивши очі, слухали його промови), як європейських націй найкращі сини прийшли вшанувати нас, за нашу одність, за наше побратимство. Це Європа вся глядить на вас, діти мої залізні. Це Європа жде від вас чинів нечуваних, гідних батьків і дідів наших, кров свою проливших і кості зложивших за Матку-Отчизну... Не на те кликав я вас сюди, щоб судити бестію заколотників. То шкода говорити. Винні покарані будуть, хто честь козака заплямив, хто на честь жіночу серед бурди наставляв, хто на нещасне золото лакомився. Той повисне мов лотр і ланець останній або киями заплатить за ганьбу нам усім учинену. Але прийшов я до вас із вістю, що незабаром заясніє маєстат нашої Матки-Отчизни, зневаженої й покаляної, заясніє всім націям Європи на жах і на подив. Так кажу, на рубежах великого поля стоявши, а ми його крицевою сівбою засіємо. Вчора ще бився я з химерними думами, по пораду йшов до всіх, а нині стою перед вами і готовий жереб узяти, який мені доля дасть. Нині бо й я, малий син нашої Матки-Отчизни (безталанної готовий до чинів нещоденних і вірте мені, що вашу вірність, нині мені доказану, тільки на до-

бро суспільне використаю. А в ділі цього гоможе мені Господь, наш суддя Найвищий. Амінь.

— Амінь, — загреміло в залі. І полумя свіч затремтіло, сливе загасло. Крицеве гроно рицарів підійшло тісніше до капітана. Горіли очі. Правиці рвались до шабель.

— До реверса, мості рицарство, до реверса! — Вигукнув палко Гординський.

— До реверса!

— Віват Хмельницький, наш реґіментар і батько!...

Іван Волченко сів до столу. Принесено каламар і гусячі пера обрізано шаблею. Іван Волченко писав реверс рицарства козакоукраїнського на вірність префектові Габданкові - Хмельницькому. У всякий час і всяку пору, готові були зібрані тут старшини різних корогв, по власній, ніким не примушеній волі, слухати його до скону й вояцької смерти, вірність і побратимство іменем найсвятішої Трійці, заприсягши. Серед тиші прочитав Іван Волченко, наказний писар, цей реверс і по черзі підходили козаки підписувати його. Хтось неписьменний був, за того підписували інші.

Гречно підійшов префект до гостей. По латині привітався з кавалером де ля Гарді, обіцявши йому розмову на самоті, а Маґнус де ля Гарді, обертаючи баньками великих, випуклих очей, передав йому привіт

Іван Волченко сів до столу...

ясної королеви Христини, доньки Лева Півночі, Густава Адольфа. Низько вклонившись, замів перами капелюха долівку капітан корвети, орленосий Фабр де Люк, корсар, а з ним Хмельницький говорив по-французьки, розпитуючи про здоров'я молодого короля й кардинала. Привітався з семигородцем і з Гангофом люб'язно поготорив, вихваляючи розум його милости великого князя Януша.

І так, відправивши чужинців, Хмельницький підійшов знов до рицарства. Хотів бути з ними, із своїми залізними дітьми, збагнувши, що цього вечора довершилась тайна його братерства з ними, що тепер навіть смерть сама не здолає розеднати їх.

4.

А тимчасом Себастьян Адерс рятував своє життя. Він поспішав, розуміючи, що кожна хвилина перебування в Геданумі грозить йому смертю. Його карта була бита. Хмельницький його переміг і ніщо не змогло б відвернути поразки. Треба було думати тільки про себе, про свою власну шкуру. Адерс утік по темних сходах венеційської резиденції, захопивши з собою мішок із талярами, та прямував заулками до порту. Там, на якорі коливався бриг ротердамського арматора ван Стеевенса, „Альбатрос”, що міг на наказ Адерса розпустити вітрила й прямувати до Копенгаги.

Біля церкви Йоанітів Адерса затримала

варта. Це були кінні козаки з корпусу Хмельницького, яких Мрозовицький порозсилав уже у всі кінці міста.

Купа міщан, з якими йшов Адерс, повернулась назад у місто. До порту ніхто не смів іти — така була козацька постанова. Адерс обтер піт із чола. Його носик, висунувшись зпід хутряної шапки ловив повітря. Перед ним було море, сіре, пінливе море. Кораблі дрімали на кілька гонів од берега, мов сонні, рахманні птахи. Ні одного човна, ні одного рибальського катера!...

Адерс, кленучи в душі, тремтячи од тривоги, що не покидала його цілий день, сидів у заїзді морців, самотній, згорблений, не радий, що живе.

Таляри розкрили рота господареві заїзду, Гансйоргові, колишньому піратові у Середземномор'ї. Ще мав досі поперек лиця шрам од турецького ятагана, що полоснув його підчас морської сутички, коли струнку „Марію Вера-Круц“, еспанську бригантину, брали на абордаж османські фелюки. Після того п'ять років крутив жорна рабом у Алжирі й заспокоївся лиш тут, одкривши таверну для захожих моряків Балтика та Північного Німецького моря.

— Клятї сармати замкнули порт, — пожалівся йому Адерс, — а мене ждуть на „Альбатросі“. Коли доставиш мене, Гансйорг на голяндця, матимеш три копи талярів. Ти знаєш, що плачу охоче...

Брама порту зачинена. Вершники в кошлатих шапках, із самопалами в руках, сарматські легіонери, не віщували нічого доброго кожному, хто б хотів їх пошити в дурні.

— Але ти знаєш, вашмосте Адерс, що сьогодні не ми, геданці, а голота з Роксолянії верховодить у місті. Ті, псякість, не питають, а січуть...

Але частку талярів заховав у свою бездонну кишеню. Адерс відітхнув. Невже його шукатимуть і тут?...

Як міг він, як міг він здатись так на слова козацьких ватажків, наче б уперше в житті мав до діла зі степовою, зрадливою бестією?... Гра була програна ганебно, без вороття. Не доцінював він, та що він — всі: й Арноні, й Нуае, секретар королеви, й сама королева, й усі Визначні у Відні, в Ескуріялі та Парижі сили цієї гемонської людини. Недаремно на неї ставив Мазарен, цей гравець із тисячами темних карт. Недаремно коло нього ходив Ахіллес, цей битий лис, недаремно йому простяг руку шкотський рйтмайстер Кіттус Скоттус, цей таємничий муж, що в своїх очах завжди ховав якусь шалену, зловорожу думу... Мов сяйне гроно, збирались вони всі довкруги Хмельницького, цього, ще досі мало кому відомого, сотника чигиринського, мов стая вояків світили поночі своїми зеленкуватими очима, нюхаючи Великий Слід... О, прокляття, яка змінна фортуна, яка зрадлива любка...

...служим Леву на коні,
з Фалькенгайном — паном,
нам фортуна у вині,
нам потіха — Ганна...

співали бранденбуржці райтари, повертаючись до зимівників. І вітер рвав на клапті їхню пісню й відносив далеко, далеко в море. Себастьян Адерс скреготів зубами. Стільки тисяч розкиданих талярів! Стільки найнятих рук і всі вони зрадили! Така тонка й хитра мережа тенет і всі ниті тріснули! Дорога на Схід, у Сарматію відчинена. Дорога змові, дорога війні, а хто зна, може такій пожежі, якої ще не бачили осьде. Які сили дрімотні, нічії викличе цей Хмельницький?... Зачаклує їх, мов той запорожський характерник і двигне ними ці широкі степові простори, де стільки снаги дримає од віків у синіх, мовчазних могилах.

Програно було гру. Химерну, містерну гру. І Адерс охопивши руками голову закликав. Думи засотали його голову, гіркі думи його полонили.

*

Местники нагнали Себастьяна Адерса, що тікав, рятуючи мізерне своє життя в повному морі. Шалюпа його даремно змагалась із чорними, лютими валами. Адерс лежав на дні шалюпи, накрившись із головою киреєю й молився. Так давно не молився уперто, по дитячому, розпачливо. Щоб Бог одвернув од нього біду, щоб врятував його і його дітей, яких так хотів уже бачити,

зрікаючись усього-усього на світі, щоб до-поміг йому сісти на „Альбатроса” і зникнути геть-геть якнайдалі од цих берегів...

Але местники були прудкіші. Весла хвацько ходили в міцних козацьких доло-нях. Мрозовицький першим схопив прави-цею за борт шалюпи й притягнувши до се-бе, скочив у неї. Гансйоргів рибалка зале-ментував— просив пощади.

Але не він був потрібний козакам. Адерс зацікавився, хоч хотів крикнути на весь голос. Мрозовицький зірвав з нього кирею й го-ляндець, лежучи горілиць на мокрому дні шалюпи, побачив у очах козака скравки тих блискавиць, що йому нагадали очі Хмельницького. Цей був із тієї самої стаї орлів. І цей міг бути лагідним, мов ягня й нещадним, мов гроза. Голяндець засло-нив обома руками лице.

Мрозовицький сидів, обтулений буркою на лавці. Адерс стояв навколюшках перед ним, тремтячи всім своїм важким, годован-ним тілом. Його кирея, його оксамітне одіння було мокре — вал перекотився через шалюпу, гудів. Капелюха зірвав вітер.

— Ти хотів мати нас, а оце ми мае-мо тебе, — промовив Мрозовицький; — з козаками зайнятись не варто...

Адерс беззвучно шепотів оловяними устами.

— І лежиш тепер, мов пень, не здалась тобі ні на що твоя фортуна, ані твоя жидів-ська кебета, ані твої друзі, що для них ти плів свої сіті на капітана...

— Пощади, — промимрив Адерс, — я віддам все що маю — конто в Амстердамі й у Парижі... скарби в Індії... маю закопане золото... Більше ніколи не повернусь у цей край...

— Козакові золото чи гній все одно, — посміхнувся Мрозовицький; — ти мені не вернеш побратима Івана Усевича... Скільки літ чатував ти на капітана? Чи не в добро-го Корнеліуса Гаги ще бувши агентом, Хмельницького хотів знищити?...

Хмара застала його обличчя й вже не сходила з нього. Адерс відчув, що одна половина його тіла застигла в прикрій, морозній непорушності й одно око стало мертво — не бачив ним нічого. Мрозовицький махнув рукою до козаків.

На щоглі шалюпи розпято Себастіяна Адерса, агента Вовчої Ліги, обдерши його із його чорного, оксамитного убрання. Цупко держали його мокрі бичівки, відались в тіло. Але болю вже не було. Голова впала на плече й голяндець позойкував лишень тихо, ледви чутно. Біле, м'яке тіло наче баб'яче, посиніло в вітрі. Напнулись на чолі жили. Шкляне око гляділо мертво й уперто. Про що думав? Чи чинив облік життя, всіх інтриг і фортелів, що їх снував на континенті роками? Чи благав Бога про швидкий кінець. Козаки підпалили, присипавши порохом, мотлох дощок і рей. Весело зайнявся вогник перескакуючи калюжі солоної

води й крові. Полум'я залоскотало Адерсові ноги, обверчені просмоленими жгутами соломи. Ще один, другий крик тварини вирвався з його уст, а потім тихішав, замовкав він, сповитий їдким чорним димом.

Козаки Мрозовицького одпливали до берега, до Гедануму, що маячив серед синього сумерку, а шалюпа з Адерсом на щоглі, обнята полум'ям все ще гойдалась на бурунах. Хвилі односили її далеко, поки не зникла в балтійській млі. Такий був кінець Адерса, агента Визначних.

5.

Ганна, Гондіюсова донька, стояла перед портретом Хмельницького. Його ще не докінчив майстер Гондіюс, хоч фарби на полотні вже присохли. Хмурно глядів затажець зпід золоченого шолома. Майстер залишив тло невикінченим, якісь пошматовані, важкі, олив'яні хмари кублились за головою. Насуплені брови збігались чорним пасмом над очима, очі ще були мертві; ще не міг Гондіюс найти їхньої хисткої душі. Виглядала з них темінь, неприборкана, але все ще затаєна жага. І міцно стиснені уста й кучерява, чорна мов вугілля борода, облямовуючи тверде підборіддя ще похмурнішим робили ще обличчя воїна. Він ще далекішим видався Ганні ніж колись. Такий байдужий і такий чужий. Наче загніваний, що сміє бентежити його самотність, надокучати йому своєю любов'ю.

Не могла збагнути, що вабило її до

...стояла перед портретом Хмельницкого...

нього, цього похмурого сармата. Зорі говорили їй ще давно, що прийде хтось із південного сходу й забере її спокій. Може зорі й не помилились. Бачила його в синьому чаді бенкету, бачила його — начальника химерної вольниці, бачила його в полум'ї заграви. І прийшов, щоб назавжди утвердитись в її гадці.

Аж зітхнула, такою бо кволою, такою нікчемною бранкою відчула себе. Проте цей бран був любий, хоч і такий моторошний.

— Ганно, ясна панно Гондіус, — тихо сказав Хмельницький, ставши біля неї, — чи не в пору приходжу?...

Вона здригнулась і накрила портрет полотном. Як увійшов він сюди, непроханий, розгадав її думи?...

Чом не прийшов тоді, коли марила про нього, гнівалась і терпіла, знаючи, що грузне в розпусті, в п'ятиці, такий самотній, такий далекий од неї?...

Підняла здивовано брови.

Капітан був якийсь інший. Немов на мить проясніла його душа, заволочена хмарами і злагідніло рапаве, вояцьке обличчя.

— Майстра нема вдома?...

— Майстер у світлиці, з кавалером де ля Гарді; може покликати, капітане?...

Він хитнув головою, знов такий чудний. Весняний промінь торкнув його чоло.

— Такий я химерний, — промовив він розсіяно й сів у крісло; одгорнув чуба, що

впав на чоло, сталеві наруччя брязнули в сьайві свіч, видались дні переважкі; кругом самі змії й біси, але все минуло. — От хотів би натішитись, глядівши на тебе, панно... Заздрив би твоєму спокоеві.

Так, якби не знав, які грози в ній цвіли! Але змовчала. Сиділа, понуривши очі, накривши їх тінню вий і Хмельницький подумав, що в цій тині така солодка таємниця щастя. Приборкане тугою сіткою, розливалось зловіщим золотом рудава волосся, але вся була строга, спокійна, мов черниця.

— Часто думав про тебе, панно — стиха проказав капітан — їхня розмова починалась і вривалась, мов скупий потік, збігаючи з камінця на камінець, — але що мені з того?...

— Тебе, кажуть, жде дружина, — озвалась Ганна, і її голос брентів наче б із далекого-далеку, мов вогник.

Хмельницький нетерпляче одвів погляд.

— Це не щастя, — сказав він повагом, — щастя буває раз, на світанку, коли дзвенить і ллється співуча полум'яна ніч і ти захмелієш не пивши, бо це душа гомонить твоя, мов кришталь із коштовним вином. І чим терпкіше, тим любіше те вино, бо, пивши його, знаєш, що за мить випеш до дна і солодкий хміль мине. Але що мені з того щастя?...

Він підвівся і глянув сумовито на неї.

— От хотів би, щоб тобі, панно, так безжурно жилось, як про тебе гадаю.

— А ти, капітане?...

Він не одповів нічого. Обличчя його спохмурніло знов і лезо жовтої свічі розтинало його бліде обличчя: воно раз ховалось у чорну прірву тіні, раз виступало наче коване з бронзи.

Хотіла сказати йому, що коли б вимовив слово — пішла б за ним. Чи арматором струнких, мов лебеді, фрегат, оснастивши їх для плавби у далекі, казкові країни, чи капітаном легій, що рушили б на важку службу, в шкварі трисясного сонця, в хузі лютої зими, чи крамарем, отаманом караванів, що йде крізь пустелі, гори й солончаки, — усюди, усюди пішла б за ним.

Але він не дав їй сказати ні слова. Він зрікався щастя, хоч і знав, що воно розцвітає для нього в її очах, в її устах чарівливим квітом цієї полум'яної ночі. Він, як кат нещадно говорив собі „ні” і, здавалось, що це тихе, навіть і не сказане „ні” було йому солодше над усе.

І ця любов погасала мов світанок, не розцвівши соняшним днем. І цей цілунок, що згорів на устах, був мов прудка, золота, вогняна стріла, що зітліла в льоті.

На сходах із горішніх світлиць чуно було голоси. Може це майстер сходив із своїм гостем. Ганна зашарілась, глянула притьмом на Хмельницького: ні, його не було тут. Зложивши руки на панцирних грудях, стояв обернувшись до вікна, ясно усміхнений та далекий.

А потім спрокволу пішов на гору, говорити — пробувати Магнуса де ля Гарді, що

йому, як прирік собі, нічого не хотів обіцяти. Мав бути для цих людей німим. Ще не прийшла пора говорити з ними, як рівний з рівними. Вміти чекати — така була школа отців єзуїтів, що вчили Хмельницького в Ярославі, а Мазарена в Алькалі.

6.

Отець Генцель Мокрський виходив із церкви, прямуючи додому. На сходах ждав його чоловік у горожанській одежі з непокритою головою.

— Добрий вечір, патре. Не пізнаєте?...

Перед єзуїтом стояв недавній рйтмайстер шкотського регіменту Кіттус Скоттус. На ньому замість колету й панцира був чорний, оксамитний каптан, торочений коронковим комірем, чорна кирея, замість райтарських чобіт — черевики з пряжками. Тільки шпада ще була при боці, а так міг видатись Перебийніс звичайним шляхтичем, миролюбним клерком або крамарем.

— А де ж регімент Чорного Лева? — Спитав єзуїт, йдучи поруч з дворянином.

— Регімент Чорного Лева перестав існувати, отче, — сумовито промовив Кіттус Скоттус; його регіментар Олександр Леслеус, славної памяти, впав, розсічений козацькими шаблями, впав чесно, як вірний затяжець і тепер у лавах небесного воїнства станув до свого останнього звіту; — двісті людей на чолі з Монтегі Ортлеем підписали контракт на зтяг до литовського князя Радиви́ла, а решта хоче податись до до-

му, до Греміяну, знудивши собі війну й не певне життя...

— А ви, що гадаєте робити, дяку?...

Перебийніс зморщився, почувши імя, яким його названо. Його сповідник, Генцель Мокрський знав усі його таємниці.

— Я їду до Праги, — промовив він, посміхнувшись; — тихо там і університетська бібліотека налічує багато книг, що я їх ще не читав. Джордано Бруно, Монтень і Декарт будуть моїми друзями на той час, а може в вільних хвилинах прочитаю ще раз Торквата Тасса „Визволений Єрусалим”...

— Нагадає це вам про ті буремні задуми, що їх розкривали ви часто передо мною, дяку — адже ж визволена Роксолянія — це ваш город Новий, джерело життя нової, грядучої, Єрусалим віднайдений...

— Може й почуете про мене, отче, колинебудь; шолом зняв я на недовгий час; знов осяяв посміх почварне обличчя колишнього рйтмайстра-кондотієра; але треба почекати, поки пустить паростки велика сівба...

Патер Генцель Мокрський похитав головою. Зловорожа була ця сівба, засів бурі. Що буде з тих крицевих паростків?... Solivies черні? Повідь крові й пожежі, пісня заліза й вогню? Чи не самі руїни й румовища, дим і згар принесе цей урожай, засіяний вихрами?...

Щолиш учора підписали старшини реверс на вірність Хмельницькому, його хи-

мерному учневі, якого любив і боявся. Бранденбург, Франція, Швеція, Семигород нашіптували цьому одержимому жагою влади небезпечні проекти. Бачив його, сьогодні вранці, як ішов із своїми козацькими дітьми, ясний і гордий, прийнявши рішення. Чув як когорти його вітали, ті когорти, що стануть може завтра легіонами й на щитах своїх підоймуть свого цезара — Владодержця...

Загремить Дніпро, вдарять пороги — визволиться сила, що дримає ще нині, закута. Вирине з туману лісового, з далі степів, з куряви Чорного шляху гостре обличчя Цезаря, що сказав, переступивши віщу ріку:

Alea jacta est...

На рубежах світів, Європи й Азії, у степах, що колисали мрію Атиллі, Тамерлана, Джінгіс-хана, у країні, раєм земним званим, молоком і медом текучим, на узгір'ях нового Єрусалиму здвигнути храм хочуть. Чи подолають, чи не всупереч Богові йдуть, що може на віки хотів цю країну в вічній непевності, на окраїнах, між Добром і Злом вагаючись, бачити?...

— Боюсь, дяку, жахаюсь; — закрив очі долонею патер Мокрський і прошепотів молитву; — боюсь твоїх задумів, не певен я призначення чигиринського сотника. Така безмір діла і так мало людської снаги...

— Будь спокійний, отче; — промовив повагом Кіттус Скоттус; — Бог знає дороги, якими ітимуть люди, краще за нас. Бог

знає, де шукати й знаходити знаряддя своє. Богдан Хмельницький переміг біса, що спокушав його, тепер його дорога ясна. Бог того хоче, пагре, щоб він ішов тим шляхом, а не іншим. Бог його вестиме через кров і вогонь, а його розум буде мов неопалима купина. Зростатиме він враз із бурею, яку посіє, в бурі світитиме мов жмут блискавиць, володар, непереможенный вождь...

— Ти малюєш мені портрет справжнього Цезаря, — озвався єзуїт, — не боїшся відповідальности?...

— Я зважив усе, — сказав Перебийніс, — я мав очі й бачив, я мав уха й слухав. Отче! — спинився він і пильно глянув на єзуїта, — ти паростків не бачиш, що забруньчили на нашій землі!...

Генцель Мокрський сахнувся. З під бриля жеврів погляд Кіттуса Скоттуса й обличчя його, огидне й прикре засвітилось, немов од заграви.

— Ідуть із надер землі, ідуть і крок їх твердий та лункий, люди прості, *homines parvi et simplicissimi*, патре. Валяться золочені палати всіх визначних, шляхетноуроджених, що вважали себе досі сіллю землі, а всіх інших мовчазними рабами. Поки вони — сильні цього світу — жили в облуді, в розпусті, в гниттю своїх знікчемних душ, коронами золотими свої мертві голови прикриваючи, порфірою прикрашуючи свою тлінь і бездушність, із рабів народився народ. Горе тому, хто не збагнув

цього, горе тому, хто — глухий і сліпий, не чує й не бачить походу народів...

— Путі Богом накреслені прямі, — сказав езуїт, — божий порядок установлений од віків і ніяка людська сила його не зрушить...

Був час розлучитись. Багрянний захід заволокли хмари. Темніли пащі брам, різьбились на небі зубаті бійниці цекгавзу. Повз них ішли збройні люди, громадами, кінно. Міщане живо розмовляли, гуторили в тавернах, що їх двері розкрито навстіж і полумя з ватранів било на вулицю. В Мінстер і Оснабрік зїздились послі. Ймовірно, війна кінчилась.

— Скажи, дюку, — прошепотів езуїт, — невже іншої дороги нема для Хмельницького? Невже поважиться він підійняти руку на Річпосполиту, він — вірний слуга її, один з перших її воїнів?... Невже чорною невдячністю одплатить він їй за честі, маєток, славу, які йому та й багатьом іншим вона дала?... Подумати жах — та ж Габданк-Хмельницький і його друзі опора Річпосполитої, ті, що на рубежах, одвоєваних мечем од кочовника, перші плугом заори поклали на степових цілинах... Чи знають вони, який вихор вони сіють, а яку хуртовину жатимуть?... Таж bestія, викликана ними, пожре їх самих, а вогненна повідь затопить їх враз із Річчюполитою... Чи не бачиш цього, дюку, чи не бачиш того страшного марева?...

Пильно й допитливо глядів езуїт в очі

Кіттуса Скоттуса, говорячи з ним, як із близьким по вірі, по кондиції, по освіті. Але дюк Монмаут дивився на нього нешадними, блискучими очима. Десь у надрах його душі клекотала хуртеча. Але не давав їй вирватись. Ще був час на неї.

— Не Хмель сіє вихор, отче, а сама Річпосполита; нерозумна, розтратна пані сіяла її над Дніпром. Жатиме Хмельницький бурю, посіяну польськими королями, що землю цю — рай на землі, пеклом учинили. Виросла сівба — сталева пшениця: що байрак — то й козак, шановний патре. Викохав степ собі силу, іншої такої нема на сході. Дарма, що не знають її досі як слід — простягають свої захланні руки усі, хто може... І кардинал, що золотими люйдорами хоче ребелію козацьку прискорити, й Христина, королева Швеції, й Бранденбург, поростаючи в силу... Нехай! Прийде час і пізнають її — цю несамовиту силу... Пізнають і вжахнуться. Тут бо в Данцігу, а вони всі того не знали, народився Цезар степу і засурмлять легіони його імперії незабаром у поход...

Недовірливо хитав головою на старечих, але все ще крепких вязах стриманий чернець.

— Імперію пророкуєш, дюку, новий Рим — хіба Рим п'яної, свавільної дичі, варварської черні?... Рим, що в крові, у бунті, у прокльонах, у зойках, у вогні народиться?...

— Не Хмель сіє вихор, отче...

— Всіми шляхами личить іти, патре, коли вони ведуть до тріумфу Добра; ти це знаєш, отче, будучи братом Ісусового Товариства...

Генцель Мокрський спинився у важкій задумі. Прощався з ним Кіттус Скоттус, прямуючи до своєї господи, у скромній австерії, недалеко цекгавзу, де ще кілька днів тому приборкував невгомного бунтаря. Завернути, поки не пізно! Переконати цю одержиму людину, що діє на лихо собі й своїм нащадкам. Може схаменеться, може розміркує, куди йде, що готує цій землі й так важко караній Богом...

— О, свята простота твоя, отче, — зареготався дюк Монмаут, цей дивний кондотієр Кіттус Скоттус, козаками званий Перебийніс; — чи ти бачив, патре, щоб колинебудь можна було відвернути пінявий, хуртовинний вал або лявіну, яка котиться з гори?... Вчора народилась зоря Хмельницького, що Богом даний, силу стихії спрямувати у русло вічного. Автім, він такий самий як і ми, грішні. Елементи нарастають без нашої волі, отче. Вчення Спасителя котилось землями й народами мов елементарна стихія і ніхто не міг її спинити...

— Ти блюзніриш, нещасливий, — скрикнув отець Мокрський, — ти готовий прирівняти шал сліпої юрби до найбільшої Правди!...

Він прожогом обернувся і пішов геть. За його плечима лунав регіт дюка Мон-

маута, що глядів йому вслід, обтулившись у свою чорну кирею, спершись на шпагу.

Що могло поєднати цих двох людей — шотландського пана і чигиринського сотника? Яка сила зворохобила їхні уми однею й тією самою шаленою думкою?...

На це не міг відповісти собі патер Генцель Мокрський. Він ішов, перебираючи чотки. Молився за учня свого, того похмурого Богданка з ярославської колеґії ОО. Єзуїтів. Молився, щоб не загордів, раз призначений на зняряддя Боже...

7.

Вартові люди своїм гомоном розбудили капітана, що ліг задрімати, одягнений, тільки одв'язавши панциря, на свій вояцький тапчан. Інші не спали, в господі грали в кості й пили. Хуга змагалась. Хмельницький вийшов на ганок. Вершники сходили з коней, коні трусили збруєю, пашіли, коли їх вели в стайню. Волога, сніжна мла сповивала їх — і коні й вершники виринали мов привиди з цієї важкої імлистої гелени.

— Що там ще, молодці? — крикнув капітан (обняло його сутужно вітром).

До його рамен хтось припав, виринувши з теміні.

— Тимотею, ти ж бо то?... Сину мій!...

А це був він, дужий дубчак, юнак русьвий як і його мати, із ямками на щоках, коли сміявся, з коротким вусом. Брязчав,

обвішаний зброєю, пелехатий у своїй вовчій киреї, у лисячій шапці з пером, із снігом на віях. А очі горіли як у батька, в глибоких яминах, по вовчому. Вершники хитались од втоми. Перебули довгу й важку дорогу.

— Батьку, — сказав, і так дзвінко, невтомлено впав його голос ув імлу, в темінь; — забарились вите осьде, а в Суботові неспокійно. Ми Чаплинського самопалами одбиваєм на межах. У мене листи від полковника — кума Кричевського, від київського воеводи... й од французького посла графа де Брежі — секретні...

Пан Юрій Немирич у Варшаві дебатує чин секретно з канцлером Осолінським жде, не діждеться вас, батьку... Великі справи чекають вас...

Капітан все ще глядів на нього, сміявся; от така втіха з дороги, сюди, на чужину.

— І що ще, Тимоше?...

— Всі питаються, де сотник? Була чутка, що полягли есте батьку, од еспанської кулі, чи пак поранені важко есте. Ми журилися вже. А слава Богу, здорові. І в степах неспокійно, гарнізони в Бужині, в Терехтемирові, в Черкасах здвоєні. Так весни чекають, батьку, так всі чекають...

— Пани короля Володислава обійшли. Вельми засмутився, що війни не буде з турками, але що нам, батьку, по нім, плохім? Аджеж і в нас сила неабияка... Боїться ко-

роль королевиенят, але ми їх не боїмось, батьку...

Обійняв сина й ішов з ним у господу. А за ними люди в панцирях. Рука з кардиналовим перстеном лежала на широкому синовому плечі. Так легко їм ішлося удвох. І в такому вірному ґроні. Дзявкали остроги. В стайнях іржали коні. Пробігали козаки з ліхтарнями, зо сну хрипло кличучи один одного. Ледве-ледве блідло небо за баштами й гостроверхими дахами.

— То, кажеш, весни всі дожидають, Тимоше?...

Світлість дзвеніла, мов бойова сурма дзвеніла, в капітанових карих очах. Весняна світлість шуму рвучких вод, крику льотних орлів, вітру над степовими ярами.

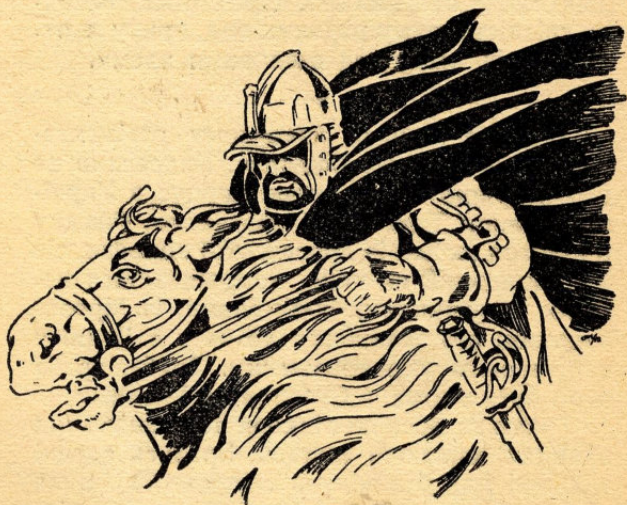
*

Передав пірнача наказному реґіментареві Вишнякові-Якубовичеві. Викреслив на карті, кудю повертатиме корпус в Україну. Взявши Тимоша, Гловацького, Ганджу й кількох людей із драгунської корогви, сів Хмельницький на коня, попрощавшись наоспіх із чужинцями-приятелями, із Мрозовицьким, що залишався до часу в Данцігу капітановим уповноваженим. Треба, треба було бути вдома, в Суботові, в Україні.

Гулко задзвеніли підкови по данцігських вулицях, минаючи застави. Брались ядрені морозні дні, був кінець грудня 1646. Була праворуч зоря, мерехтлива зоря кондотієра й вождя на тривожному ясному небі.

Мчали: сотник Богдан Зиновій Габданк-Хмельницький з землистим обличчям, сухими устами, в чорній киреї поверх панцира, за ним син Тиміш, не зводячи з батька очей, друзі в залізі й знак вірного легіону маяв над ними у вітрі, недоброму вітрі зі Сходу. —

1941/42.

6
(986)

Р
Л
2807

~~51 565~~

648

И Косач - РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

РУБІКОН
ХМЕЛЬНИЦЬ-
КОГО Ю. КОСАЧ